ગુરુ નાનક

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઇ ૨

નાનક

પ્રયોજક : શંકરદત્ત શાસ્ત્રી

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ-૨

૭ આના

સં. : ૨૦૦૦
પ્રત : ૧૨૫૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક :
ત્રિભુવનદાસ લ૦ ઠક્કર
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય
ઠે. રાયખડ :: અમદાવાદ.

નિવેદન

નાનકદેવની આ જીવનરેખા આલેખવામાં વિવેચના કરતાં વર્ણન તરફ સહેજે વિશેષ વલણ રાખ્યું છે. ચિન્તનનો ભાર લાગે નહિ, અને છતાં નાનકદેવના ભવ્ય જીવનના સિદ્ધાન્તોનો સરલતાથી પરિચય થાય, એ લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યું છે. એ મહાપુરુષના પ્રસંગોમાં તેમજ એમની વાતચીતોમાં તીર્થોનાં માંગલ્ય અને સૌન્દર્ય રહ્યાં છે, અને તે દ્વારા વાચક એ ભવ્ય જીવનનો પ્રકાશ પામી ધન્યતા મેળવી શકે છે. સાંપ્રદાયિક તત્ત્વોનાં વર્ણનમાં આદ્યસ્થાપકને ભક્તિપૂર્વક સમજવાનો પ્રયાસ રાખ્યો છે, અને ભેદ કરતાં અભેદ તરફ જ મુખ્ય દૃષ્ટિ રાખી છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ નીસરી જવાથી ઘણી સાદી વાતો પણ અટપટી બની જાય છે, એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખી આ પ્રયાસ કર્યો છે. નાનકદેવનાં ચરિત્રોમાં ચમત્કારોના અનેકવાર ઉલ્લેખો થયા છે. છતાં, ચમત્કારો વિશે અશ્રદ્ધા રાખ્યા વિના એ ચમત્કારોને ઝાઝું મહત્ત્વ ન આપવું એ જ ઇષ્ટ માર્ગ લાગ્યો છે. આ ખુલાસાની સાથે એક બીજી વાત કહી દેવી જરૂરી છે. કોઈ પણ મહાપુરુષના જીવનમાં ચમત્કાર સંભવી જ શકે નહિ, એમ નથી. છતાં ચમત્કારને લીધે જ તે મહાપુરુષ છે એવી

માન્યતા સેવવી એ અનર્થકારક અને જીવનઘાતક છે. આટ-આટલી યાત્રાઓ અને તપસ્યાઓ કરવી, ભગવાનના હુકમની રાહે ચાલવામાં શૂન્ય જેવા થઈ જવું, લાખો મનુષ્યોને સત્ય-જીવનની પ્રેરણા પાવી, અને મુક્તિને માર્ગે શૂરવીરતાથી ચાલ-વામાં તેમને આદર્શરૂપ થવું, એ ભવ્ય ને સત્ય ચમત્કાર આગળ બીજા ચમત્કારો તો ભાજીમૂળા છે. ખરી વાત તો નાનકદેવ લોકગુરુ છે, રાષ્ટ્રવિભૂતિ છે અને પયગમ્બરોની પરં-પરામાં ગૌરવભર્યા સ્થાનના અધિકારી છે, એ સમજવામાં રહી છે. ધર્મ આપણી સંસ્કૃતિનો પર્યાય છે, અને નાનકદેવે આપણી સંસ્કૃતિને નવજીવન આપ્યું છે.

આ સંસ્થા તરફથી 'મહાન શીખ ગુરુઓ' નામનું પુસ્તક સંવત ૧૯૭૨ માં બહાર પડેલું. તેમાં ગુરુ નાનક અને ગુરુ ગોવિંદસિંહનાં ચરિત્રો આપ્યાં હતાં. તે પુસ્તક હાલ વર્ષોથી અપ્રાપ્ય છે. જો કે આમાં લેવાયેલું ટૂંકું ચરિત્ર નવેસરથી તૈયાર કરાવેલું છે, તેમ છતાં એ આગલી આવૃત્તિના ઉપોદ્-ઘાતમાં આપેલી કેટલીક હકીકત ઉપયોગી હોવાથી અહીં નીચે અવતરણમાં આપી છે.

"શીખ ગુરુઓ એટલે કેવળ એક યુદ્ધપ્રિય બળવાન પ્રજા ઊભી કરનાર વીરપુરુષો જ નહિ પણ આદર્શ સમાજસુધારક અને આદર્શ ધર્મસુધારક રાજનીતિનિપુણ પુરુષો. હિંદુસ્તાનના સુધારાના ઇતિહાસમાં રાજા રામમોહનરાય અને સ્વામી દયા-નંદ સરસ્વતીનાં નામો અગ્રપદ લે છે; પણ તેમની યે પહેલાં આજથી ચારસો વર્ષ અગાઉ પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સંસર્ગ પહેલાં, પ્રગાઢ અંધકાર અને અત્યાચારના સમયમાં એક એવો સમર્થ સુધારક પાકયો હતો, કે જેણે અદ્ભુત રીતે હિંદુ અને મુસલ-માનોમાં અને હિંદમાં જ નહિ પણ અરબસ્તાન, ઈરાન, મેસો-

પોટેમિયા અને અફઘાનીસ્તાનમાં પણ એક નવું જ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. એ મહાન સુધારક તે ગુરુ નાનક.

"હિંદુસ્તાનના અર્વાચીન કાળના આદિ સુધારક તરીકે કબીરને ગણી શકાય, પણ એક સમાજબદ્ધ, સુવ્યવસ્થિત આદિ સુધારક તરીકેનું માન તો ગુરુ નાનકને જ ઘટે છે.

"સેંકડો વર્ષના આવરણ પછી અંધશ્રદ્ધાના પ્રવાહમાં તણાયા જતા લોકોને વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાનો, બાહ્ય આચારો અને કર્મકાંડ કરતાં આંતરિક શુદ્ધિને પ્રાધાન્ય આપવાનો, ઊંચનીચના કૃત્રિમ ભેદ દૂર કરવાનો અને પરમાત્મા એક જ, સર્વવ્યાપી અને અકાળમૂર્તિ (આદિ તથા અંત વિનાનો) છે, તેની જ ઉપાસના કરવાનો બોધ ગુરુ નાનકે પ્રબળપણે આખા દેશમાં ફેલાવ્યો હતો.

"દેશનાં ડાબાંજમણાં અંગો જેવી હિન્દુ અને મુસલમાન જાતિઓ એકબીજાનું લોહી વહેવડાવી દેશનો અધઃપાત કરી રહી હતી, તેમને એકતાની ગાંઠથી બાંધીને છિન્નભિન્ન થતા ભારતનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો મહાપ્રયત્ન એમણે આદર્યો અને ધીમે ધીમે એ બંને જાતિઓના શિષ્યોની સંખ્યા વધતાં વધતાં સંયોગ મળતાં તે એક પ્રબલ સંપ્રદાયના રૂપમાં સંગઠિત થઈ ગઈ. સંસારમાં એ જ સંપ્રદાય આજે શિષ્ય અથવા સિકખ (શીખ) સંપ્રદાય નામથી ઓળખાય છે. પણ અજ્ઞેય ભવિષ્યગર્ભમાં શું શું રહેલું છે તે કોણ જાણી શકે? હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે બંધુત્વ સ્થાપન કરાવવાના ઉદ્દેશવાળો એ જ શિષ્યસમુદાય આગળ ઉપર પાછો એક હિંદુસંપ્રદાયના રૂપમાં પલટાઈ ગયો, અને તે સંપ્રદાય અને મુસલમાનો એકબીજાના કટ્ટા વિરોધી બની ગયા! પ્રભુની અનેક વિચિત્ર ઘટનાઓમાંની એ પણ એક વિચિત્ર ઘટના છે."

આ જીવનરેખા વાંચીને બીજા નવ ગુરુઓ વિશે સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા થાય એમ છે. પણ એ ગુરુપરંપરા વિશે તેમજ શીખસંપ્રદાય વિશે વિસ્તારથી વર્ણન-વિવેચન કરવાનું આ સ્થાન નથી. આ નાના પુસ્તકની મર્યાદામાં એ વસ્તુ આવી શકતી નથી. છતાં, એ નવ ગુરુઓ વિશે આ પુસ્તકની છેવટે પરિશિષ્ટમાં થોડોક પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

મુંબઈ,
તા. ૨૫-૪-૪૪

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

આધારગ્રંથો

આ જીવનરેખા લખવામાં લેખકે નીચેના ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે.

1. 'શીખ મહાન ગુરુઓ' (સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય)
2. 'નાનક' (અંગ્રેજી) લે. રાજા સર દલજિતસિંહ
3. 'જપજી' અનુ. શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ ('નવજીવન' કાર્યાલય)
4. 'સુખમની' „ „ „ „ „
5. 'કલ્યાણ'નો સંતઅંક

— પ્રકાશક

“સસ્તું સાહિત્ય” એટલે “ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય”

ગ્રંથોનું સૂચીપત્ર

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

સંપૂર્ણ મહાભારત દળદાર ૭ ગ્રંથોમાં	૪૫–૦
ઉપનિષદો–૧૧૨, બે ગ્રંથમાં	૪–૦
મહાભારતનું શાંતિપર્વ	૭–૮
માનસ રામાયણ–બે ગ્રંથમાં	૭–૦
તુલસીકૃત રામાયણ ...	૭–૮
વાલ્મીકિ રામાયણ ...	૬–૮
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ	૧૨–૦
દત્ત–પરશુરામ	૨–૦
શ્રીમદ્‌ભાગવત–બે ગ્રંથમાં	૮–૦
ભગવતી(દેવી)ભાગવત	૬–૦
મનુસ્મૃતિ	૩–૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર ...	૧–૦
જ્ઞાનયોગ	૦–૧૨
આખ્યાનમાળા–બે ગ્રંથમાં	૬–૦
વૈદિક વિનય	૩–૧૨
મહાભારત મંજરી ...	૩–૦
હું કોણ ?	૨–૦
અષ્ટાવક્રગીતા	૦–૮
આત્મરામાયણ	૦–૧૨
જીવન્મુક્તિવિવેક... ...	૧–૪
ઉપદેશસારસંગ્રહ ...	૧–૮
સુબોધરત્નાકર	૧–૮
હૃદયતરંગ ને બ્રાહ્મણની ગૌ	૧–૦
આર્યધર્મનીતિ અને ચાણક્યનીતિસાર	૦–૮
વિભુની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રભા	૦–૪
વિષ્ણુસહસ્રનામાવલિ દર્શન	૦–૬
વિષ્ણુસહસ્રનામ ...	૦–૨
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્‌ગીતા	૪–૦
શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા–નીલકંઠી	૧–૧૦
શ્રીભગવદ્‌ગીતા–આ. ૧૮ મી	૦–૮
શ્રીભગવદ્‌ગીતા–આ. ૧૯ મી	૦–૭
શ્રીભગવદ્‌ગીતા–આ. ૨૦ મી	૦–૪
શ્રીપંચરત્નગીતા–(શ્રીધરી)	૧–૧૦

સંતવાણી તથા ઉપદેશો

અખાની વાણી	૩–૦
સંત કબીર–આધ્યાત્મિક પદો	૧–૮
પ્રીતમદાસની વાણી ...	૨–૮
ભજનસાગર	૨–૮
દીવાને સાગર	૩–૮
ગુજરાતની ગઝલો ...	૧–૦
તુકારામ ગાથા–બે ગ્રંથમાં	૬–૦
દાસબોધ	૨–૮
સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશો	૨–૮
સદુપદેશો ઇત્યાદિ ...	૨–૮
રામકૃષ્ણકથામૃત ...	૫–૦
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો	૨–૪
ભક્તિયોગ સ્વામી વિવેકાનંદકૃત	૧–૮
तुकाम्हणे:–	૦–૫
પાતંજલયોગ ને જ્ઞાનયોગ	૨–૦

બાળોપયોગી

ભારતીય નીતિકથાઓ...	૦–૮
સુબોધક નીતિકથા ...	૦–૮
સદ્‌ગુણી બાળકો ...	૦–૪
બાળસદ્‌બોધ	૦–૪
બાળકોની વાતો–ભા. ૧, ૨	૦–૧૧

નાનક

૧

આર્યસંસ્કૃતિની ધર્મગંગામાં નવી નવી સરિતાઓ ફૂટીને ભળી છે, અને એમણે મૂળસ્રોતને પુષ્ટ, વિશુદ્ધ તથા સનાતન રાખ્યો છે. અનેક પ્રજાઓ આ દેશમાં આવી છે અને અહીંની થઈ રહી છે. ભારતવર્ષ એક સંયુક્ત કુટુંબ છે, અને એને આંગણે ઉદાર આતિથ્ય છે. એની સંસ્કૃતિની ગૂંથણીમાં વૈવિધ્ય છે, વિશિષ્ટતા છે, અને છતાં સંવાદની એકસૂરતા છે. તેથી તો આટઆટલાં આક્રમણો છતાં પ્રયાગના અક્ષયવટની જેમ એ અક્ષય રહી છે. વિકાસની ક્ષમતા, સુધારણાની જાગૃતિ, સમન્વયની સાધના અને સ્વત્વના સંરક્ષણથી તેનો પ્રાણ સદા ચેતનવંતો છે.

અગિયારમી સદીથી આ દેશ ઉપર એક જબરદસ્ત ધસારો આવવા માંડ્યો હતો. ઘોરી, ગજની અને તેમૂર લૂંટફાટચલાવી ચાલ્યા ગયા હતા, પણ એમણે દેશમાં વર્તાવેલા ત્રાસ ને રંજાડ

પ્રજાને ડામી રહ્યા હતા. એ પછીના ચાર સૈકામાં નવયૌવનથી તસતસતી ઈસ્લામની સંસ્કૃતિએ આ દેશમાં રાજ્યસત્તા મેળવી, અને ધર્મઝનૂનના કેફે ચડી આ દેશને વીંખી નાખવાનો કાંડ માંડ્યો. આથી, જીવનની અસ્થિરતા એ જાણે તે યુગનું કાયમી લક્ષણ થઈ પડયું.

પણ, વખત જતાં મુસલમાન પ્રજાઓ આ દેશમાં ઠરીને વસવા લાગી, અને ત્યારે ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ હિન્દની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની સાથે સંઘર્ષણમાં આવી. શરૂઆતનો જુસ્સો હવે ઓછો થતો ગયો, અને એ અથડામણોમાંથી ઐક્યની ચાવીઓ નીકળવા લાગી. ઇસ્લામના સૂફીવાદને આપણા ભક્તિમાર્ગમાંથી વેગ મળ્યો, અને પીર તથા ઓલિયાઓ હિન્દુ સંતસાધુઓનાં જેવાં આદરમાન પામવા લાગ્યાં. લૂખાં ધર્મતત્ત્વ હવે પાછળ પડવા લાગ્યાં, અને સામાજિક વૃત્તિઓ સમાજજીવન ઉપર પ્રભાવ પાડવા મંડી. આ સ્થિતિમાં સંકરતા જણાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. તે વખતની સ્થિતિનું આ બયાન આપણને ઘણું મદદગાર થઇ પડશે: 'મુસલમાનો હિન્દી બન્યા. નવી આવેલી પ્રજા ક્ષત્રિયો સાથે બળમાં બરાબરી કરનારી કે કદાચ ટપી જનારી હતી. બ્રાહ્મણની પૂજ્યતાને તે તુચ્છકારતી હતી. (ખુદાઈ) સત્તાથી તે ઘોષણા કરતી કે ઈશ્વર એક છે. બૂતપરસ્તીનો તેને તિરસ્કાર હતો. આ બધાની હિંદની જનતા પર ધીમેધીમે અસર પહોંચવા લાગી. અલબત્ત, આ અસર ધીમી જ હતી, કેમકે અનેક જાતો તથા કોમોને પોતાપોતાની સ્થાનિક કે ખાસ દેવતાઓ હતી, અને યુગોને જોરે મનુનો કાયદો લોકોના વિચારમાં અને રીતરિવાજોમાં બરાબર ઓતપ્રોત થઇ ગયો હતો. પણ વર્ણભેદ ને વર્ણાભિમાન તથા બ્રાહ્મણોની પૂજ્યતા આ નવા આવનાર અણઘડ લોકોના ધ્યાનમાં આવ્યા વગર કે

તેમની સ્તુતિને પાત્ર થયા વગર ન રહ્યાં. પરિણામે, શેખ અને સૈયદોમાં મૌલિક પવિત્રતા છે એમ ઠર્યું, અને રજપૂતોના ઊંચ-ભાવની અલગતા મુગલો ને પઠાણો કરવા લાગ્યા. જૂના વહેમી-પણાને પણ નવા વહેમો અનુસરતા ગયા. પીરો અને શહીદો કૃષ્ણ અને ભૈરવના જેવા ને જેટલા ચમત્કારો કરવા લાગ્યા; અને મુસલમાનો એક અલ્લાને લગભગ ભૂલી ગયા અને વચ્ચેનાં અનેક દેવદેવીઓની મદદ માગવામાં લોભાયા. આવી રીતે, મતમતાંતર અને રૂઢિઓમાં વિસંવાદ ઊપજ્યો. કેટલાક તો હંમેશ એમના મૂળ ગ્રંથ કુરાન કે વેદનો જ આધાર લેતા ને માનતા. પરંતુ સામાન્ય જનતા ખળભળી ઊઠી હતી, અને તેમને નિરાંત વાળવાનું સ્થાન નહોતું મળતું બ્રાહ્મણમાં કે મુલ્લામાં, મહાદેવમાં કે મહમ્મદમાં.'

પણ, ભાવિ ઉજ્જ્વળ હતું. આ સંકરતામાંથી ધીરેધીરે સંવાદ ઊભો થવા લાગ્યો, અને બંને પ્રજાઓ એકબીજામાં રસ લેવા લાગી. સંઘર્ષણો ઓછાં થવા લાગ્યાં. તેમાંથી સમન્વય આવવા લાગ્યો, અને પ્રજાને નિરાંત વાળવાનાં સ્થાન થવા લાગ્યાં. એ ગાળામાં થયેલો સંતધર્મ પ્રજાને શાંતિધામ થઈ પડ્યો. ભારતની સંસ્કૃતિગંગાને એણે નિર્મળ કરી, નવાં વહેણોમાં વિસ્તારી, અને આ દેશની પ્રતિભાને સમન્વયનું વ્યાકરણ હસ્તસિદ્ધ જ છે એ એકવાર ફરી પ્રત્યક્ષ કરાવ્યું.

રામાનંદ એ સૌ સંતોના શિરોમણિ હતા. એમણે બ્રાહ્મણ-ધર્મમાં સુધારણા કરનાર ભાગવતધર્મને વધારે વિશાળ ને વિશુદ્ધ કર્યો. શુદ્ધ અને એકાંતિક ભક્તિની સાથે એમણે જાત-પાંતના વાડાને વિસરાવી દીધા, અને સમાજના વહેમો તથા અનિષ્ટોની સામે થઈ જાગતા ધર્મને જીવંત રાખવા હાકલ કરી: રામનામની વિશાળ છત્રછાયામાં એમણે બ્રાહ્મણોને ને અંત્યજોને

એકધારે ભેગા કર્યા. સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો સૌને માટે એમણે પોતાનું ધર્મક્ષેત્ર ખુલ્લું રાખ્યું, અને એમ ભાગવત-ધર્મની વિશિષ્ટતાને યથાર્થ સિદ્ધ કરી બતાવી. પણ આ માટે રામાનન્દજીને પોતાના ગુરુને છોડવા પડ્યા હતા, અને નવો ધર્મસંઘ સ્થાપવો પડ્યો હતો. એ જ રામાનંદના શિષ્ય-મંડળમાં કબીર થયો. મુસલમાનને ત્યાં ઊછરીને મોટા થયેલા એ સાળવીએ આપણી સંસ્કૃતિના પટમાં નવા તાણાવાણા નાખ્યા. એને મુસલમાની મજહબનો પરિચય હતો, અને રામાનંદનો શિષ્ય હોવાથી હિન્દુધર્મ એના હૈયાનો હતો. એણે રામ–રહીમના અભેદમાં સર્વ ભેદોને ઓગાળી નાખ્યા. મમીંઓમાં મણિરૂપ, સરળતા ને સૌમ્યતાની મૂર્તિ જેવા અને અભણ છતાં સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાનીને માન મુકાવે એવા એ કબીરે ભક્તિ અને યોગની ધારાઓ વહાવી અને નીચલામાં નીચલા થરથી માંડીને છેક ઉપરના થર સુધી ધર્મામૃત પાયાં. જાતપાંતનો વિરોધ, ક્રિયાકાંડનો વિરોધ, જડ મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ એટલામાં જ કબીરનું કાર્ય પૂરું થયું નહોતું. તેણે તો રામાનંદથી પણ એક ડગલું આગળ ભર્યું. ધર્મના ભેદ પણ ગાળી નાખ્યા. રામ–રહીમની એકતા બોધી. તેણે એક અનામી રામની નૈષ્ઠિક ભક્તિ કરવા સૌને ઇજન આપ્યાં. આ કબીરની સાથે ગોરખ-નાથનો ત્રીજો પ્રવાહ પણ ધ્યાન ખેંચતો હતો. ગોરખનાથનો યોગમાર્ગ આમ તો શિવમાર્ગી હતો. પણ એના સિદ્ધાંતોનું મુખ્ય લક્ષણ એની સાર્વભૌમતા હતું. એ સૌ જાતો માટે ખુલ્લો હતો અને એમાં ખાનપાનમાં ભારે આભડછેટ વગેરે કશું નહોતું. પહેલા બે પ્રવાહો ભાગવતધર્મના હતા, તો આ ત્રીજા પ્રવાહમાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોના કંઈક અવશેષ હતા.

આ ત્રણ પ્રવાહો ચાલી રહ્યા હતા, પ્રજાને નવસંસ્કારનાં બળ મળતાં હતાં અને એમ સમન્વયને માટે કૂંચીઓ લગા-

ડાઈ રહી હતી. એ જ અરસામાં ઈ. સ. ૧૪૬૯માં ગુરુ નાનક જન્મ્યા. એમણે ગોરખપંથીઓ પાસેથી સંયમ ને સાધના લીધાં અને ભક્તો પાસેથી ઈશ્વરશ્રદ્ધા, નમ્રતા તથા ઈશ્વરકૃપા મેળવ્યાં. પોતે આખું જીવન સંન્યાસીની જેમ ફર્યાં, પણ જ્ઞાન તથા વયમાં વૃદ્ધ થઈને કરતારપુરમાં ગૃહસ્થ બની રહ્યા. એમણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કડક ને સંયમસિદ્ધ સમાજજીવન જીવી બતાવ્યું. આમ જે પંચનદપ્રદેશમાં પરદેશીઓનાં સૌથી વધુ આક્રમણો થયાં હતાં, જેને સૌથી વધુ ઘા ખાવા પડ્યા હતા, અને જેમાં સહજ રીતે સંકરતા વિશેષ આવી ગઈ હતી, એ પંજાબમાં જ ગુરુ નાનક પ્રકટ્યા અને પોતાની અનોખી રીતે એમણે સમન્વય-સાધના આપી.

આરસના જેવા પારદર્શક હૃદયની પ્રતીતિથી નાનકદેવે નવું જ જીવન ખડું કર્યું છે અને નવી જ માનવમૂર્તિ ઘડી કાઢી છે. પોતાના જીવનના પ્રકાશથી, સૌરભથી અને નમ્રતાથી લચી રહેલા શ્રદ્ધાયુક્ત પુરુષાર્થથી એ મહાન દ્રષ્ટા છે, પયગમ્બર છે, અને એમને આશ્રમે સકલ વિશ્વ વિશ્રાંતિ મેળવે છે. દેશના જીવન અને વિચાર ઉપર એમણે અનંતતાની મહોર પાડી છે, અને જગતના સૂક્ષ્મ એવા ભલાઈના બળમાં ઉમેરો કર્યો છે. ધન, સત્તા, કીર્તિ અને ભોગ પાછળ પડેલા જગતને એમણે આધ્યાત્મિક જીવનની હાકલ કરી છે. ભારતવર્ષના પૂજ્ય અને આરાધ્ય એવા વિરલતર અને વિશુદ્ધતર આત્માઓમાં નાનકદેવનું સ્થાન ગૌરવવંતું છે.

૨

શીખધર્મના સ્થાપનાર અને એના આદિગુરુ બાબા નાનક જન્મે ક્ષત્રિય હતા, અને લાહોર પાસેના તલવંડી ગામમાં

વિ. સં. ૧૫૨૬ (ઈ. સ. ૧૪૬૯)માં જન્મ્યા હતા. એમના પિતાનું નામ કાલુચંદ્ર વેદી હતું, અને માતાનું નામ તૃપ્તાજી હતું. નાનક બાળપણથી જ વિશેષતાઓ બતાવતા હતા. ઈશ્વરનું નામ તો પોતે બોલતા થયા ત્યારથી લેતા હતા. જ્યાં બેસતા ત્યાં તે પદ્માસન વાળીને બેસતા અને જાણે ધ્યાનમાં ડૂબી જતા. બીજાં બાળકો પૂતળીઓ ને રમકડાં ને ખાવાનાં માટે રઢ લેતાં હોય છે, તો નાનક તો એ વસ્તુઓ પોતાને મળતી ત્યારે બહાર જઈ બીજાં બાળકોમાં વહેંચી દેતા! આવી એમની પ્રકૃતિ હોવાથી એમનાં માસીએ તો એમને ગાંડા જ ઠેરવ્યા હતા! બાકી, એ 'ગાંડા' તો તે વખતે પણ ભગવાનની ગૂઢ જ્ઞાનવાર્તાઓ કરતા હતા, અને સૌને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખતા હતા.

નાનક સાત વર્ષના થયા, ત્યારે પિતા કાલુચંદ્રે એમને એક નિશાળે બેસાડ્યા. પણ, ત્યાં તો વિચિત્રતા થઈ ગઈ. શિષ્યે જ ગુરુને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો! પોતે શિક્ષકને કહેઃ 'હું તો અહીં પરમેશ્વરનું નામ પઢવા આવ્યો છું, તો આ સંસાર-બન્ધનથી મુક્ત થવાનો માર્ગ મને બતાવો.' શિક્ષકે આ ઊંડી વાતને ધુતકારી નાખવા જેવી ગણી કાઢીઃ 'જા, જા! તું તે વળી બંધ અને મોક્ષમાં શું સમજે? આ તો ન ભણવાના જ ચાળા છે!' પણ નાનકે વિનયપૂર્વક કહ્યુંઃ 'મોહને બાળી નાખો, તેની ઘસીને શાહી બનાવો. તમારી બુદ્ધિને કાગળ કલ્પો, પ્રેમની કલમ બનાવો, અને પછી ગુરુનો હુકમ લઈને લખો કે અનંત ને પારાવાર એવા એ પરમાત્માનું નામ જયવંતું વર્તો. બાબા! એવો લેખ લખો કે જેની પાસે લેખું માગીએ તેના ઉપર સાચું નિશાન પડે.' આ સાંભળી શિક્ષકને લાગ્યું કે કોઈ ભટકતા બાવાવેરાગી પાસે આ આવું સાંભળી લાવ્યો

હશે. તેથી, તેણે નાનકને ક્રિયાવિધિ વિશે પૂછ્યું અને નાનકે સત્ય ધર્મ અંતઃકરણમાં જ છે, કર્મકાંડોની જાળમાં નથી એવું જણાવ્યું. અહીં નાનકે શિક્ષકને જુદો જ કક્કો ભણાવ્યો. એ પછી નાનકને પંડિત વ્રજનાથ શર્મા પાસે સંસ્કૃત ભણવાનું આવ્યું. એ શિક્ષક સાથે ય નાનકને જ્ઞાનવાર્તા થઈ. એમણે શર્માજીને કહ્યુંઃ 'જે વેદને માત્ર ભણી જ જાણે છે, પણ તેના અર્થને સમજતો નથી, તે ખરેખર સૂકા લાકડાના ઠૂંઠા જેવો જ છે!' શર્માને આ બાળકમાં ભવિષ્યના મહાપુરુષનાં લક્ષણ વરતાયાં, અને એમની વાતથી પ્રસન્નતા આવી. નાનકે આ પ્રમાણે હિન્દીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું અને તે સાથે સંસ્કૃત તથા વેદાન્તનો પરિચય મેળવ્યો. એવામાં ગામના જાગીરદાર રાય બુલરે કાલુચંદ્રને કહ્યુંઃ 'તમે તમારા આ પુત્રને ફારસી ભણાવો, તો હું તમારી મુનીમી એને અપાવું.' કાલુચંદ્ર પોતે પણ રાજ્યના નોકર હતા, અને તે વખતે રાજભાષા ફારસી હતી. એટલે નાનકે મૌલવીને ત્યાં ફારસી શીખવા જવાનું નક્કી થયું. મૌલવી કુતબુદ્દીને નાનકને 'અલેફ્–બે' શિખવાડવા માંડ્યા, ત્યાં તો આગળના જેવી જ્ઞાનવાર્તા જ નાનકના મોંમાંથી નીકળી આવી. અહીં નાનકે પોતાનો ફારસી કક્કો કહ્યોઃ 'અલફ અલ્લાને યાદ કરવાનું કહે છે, અને બે બૂરાઈ છોડવાનો ઉપદેશ આપે છે.' આ કક્કાના બોધથી મૌલવીસાહેબ પણ સંસારની ખટપટથી મોકળા થઈ ગયા અને પ્રભુભક્તિમાં લીન બની ગયા. નાનકે આ મૌલવીસાહેબ ઉપરાંત એમના પિતાના મિત્ર સૈયદ હુસેન પાસેથી ફારસી ગ્રંથોનું જ્ઞાન મેળવ્યું.

પણ, નાનક શાળાનું ભણતર તો નહિ જેવું જ પામ્યા હતા. એમને તો ધ્યાન અને ચિંતન જ વધારે ફાવી ગયાં હતાં. આથી, ઘણી વાર એ ઝાડીમાં કે કોઈ એકાન્ત સ્થળમાં ચાલી

જતા અથવા ઘરના એકાદ ખૂણામાં કે ઓરડામાં શૂનમૂન બેસીને ગંભીર વિચારમાં પડી જતા. રમવાકૂદવા પાછળ એમને લક્ષ જ નહોતું. તીર્થયાત્રા કરતા સાધુસંતોની એ સોબત શોધતા, અને એમ અનુભવનું શિક્ષણ પામી એ જીવનસાફલ્યની સાધના કરતા. આ ચિન્તન હૃદયની કોઈ ગૂઢ પીડાને સૂચવતું હતું. એટલી નાની ઉંમરે પણ નાનકના હૃદયમાં એક કોયડો ગૂંચાયા કરતો હતો, પણ દુનિયાદારીના માણસોએ માન્યું કે આને કોઈ રોગ થયો છે. આથી પિતાએ એક વૈદ્યને બોલાવ્યો. પણ નાનકે તેને કહ્યું: 'વૈદ્યરાજ! મને શરીરનું એકે દર્દ નથી. મને તો ભગવાનનું દર્દ છે. તમારાથી તે મટાડી શકાશે નહિ.' આ સાંભળી વૈદ્યે કાલુચંદ્રને કહ્યું: 'આને એકાન્તસેવન કરવા દેજો. ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી.'

હવે નાનક નવ વર્ષના થયા હતા. ક્ષત્રિયના સંસ્કાર પ્રમાણે એમને જનોઈ આપવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો. બધી વિધિઓ થઈ રહી હતી, અને જનોઈ ગળામાં નાખવાની તૈયારી હતી, ત્યાં નાનકે પુરોહિતને પૂછ્યું: 'ભલા! આ જનોઈના તાર નાખવાનો ઉદ્દેશ શો છે? તે પહેરનારે શા ધર્મો બજાવવાના છે?' પુરોહિતે તો પોતાને આવડતો હતો તે એકમાત્ર રૂઢિનો ઉત્તર આપ્યો! એટલે નાનકે કહ્યું: '**દયાનો કપાસ લેજો અને તેમાંથી સંતોષરૂપી સૂતર કાંતજો. પછી સત્ય અને તપની ગાંઠ વાળજો. જીવનને માટે આ જનોઈ છે. એ જનોઈ કદી તૂટતી નથી કે કદી મેલી થતી નથી કે કદી બળી જતી નથી. જેઓ આ જનોઈ પહેરે છે, તેઓ ધન્ય છે.**' આવી નાનકની વાણી સાંભળીને સૌ કુટુંબીઓ વજ્ર પડ્યાનું દુઃખ અનુભવવા લાગ્યા. આખરે માતા તૃપ્તાજીની આજ્ઞાથી નાનકે જનોઈને ગળામાં ઘાલ્યું!

નાનકની આવી બધી વિચિત્રતાઓ જોઇ પિતાને લાગ્યું: 'આ કાંઈ ભણેગણે એમ નથી. ઓરડામાં કે ઝાડીમાં ભરાઇને બેસી રહે છે. એને હાથપગ હલાવવા જ નથી કે શું ?' આથી, પિતાએ નાનકને કહ્યું: 'જો, લોકો કહે છે કે તું તો ગાંડો થઈ ગયો છે, આળસુ છે, અને એદી છે. મને લાગે છે કે તને ઢોર સાચવવાં ઘણાં ગમે છે, ખરું ને ?' નાનકદેવે તુરત જ કહ્યું: 'હા, પિતાજી ! ગાયભેંસ સાથે મને સારું ફાવે છે. તેમની વાત મને ઝટ સમજાય છે.' 'વાહ !' પિતાએ પૂછ્યું: 'તું વળી તેમની વાત કેવી રીતે જાણી લે છે ?' એટલે નાનકે ઉત્તર આપ્યો: 'હૃદયના સમભાવથી.' પિતાએ આ વાત ટૂંકી પતાવી: 'તો, તું આપણું ખેતર સંભાળે તો કેવું સારું ! આમ નવરા પડી રહીએ એ સારું નહિ. તું ખેતીનો જ ધંધો કરને !' અને નાનકે કહ્યું: 'હું કાલથી જ ખેતરે જઇશ.' હવે નાનક ખેતરનું રખોપું કરવા લાગ્યા. ત્યાં ગોવાળિયાઓ ધણ લઇને આવતા, અને નાનક તેમને ઉપદેશ આપતા. વળી, ત્યાં ચલિયાં ઊડીને દાણા વીણી જતાં, અને નાનક તેમને 'ભરપેટે ખાઈ લેવા' કહેતા ! પિતા ઠપકો આપતા, તો નાનક તેને 'શાશ્વત પાક' લણ્યાનું જણાવતા ! આ બધી મસ્તીને પરિણામે નાનકને ખેતરના કામમાંથી રુખસદ આપવામાં આવી

ત્યાં નાનકને 'સાચો સોદો' કરવાનો આવ્યો. પિતાએ એમને વીસ રૂપિયા આપ્યા અને કહ્યું: 'આ રૂપિયામાંથી તું સાચો સોદો કરજે તથા બહોળો નફો મેળવજે.' નાનકે કહ્યું: 'બરાબર સાચો સોદો કરીશ.' અને એ રૂપિયા લઇને નાનક, બાલા નામના એક જાટ સાથીને લઇને, ચૂંહડકા ગામે ગયા. ત્યાં નાનકે સાધુઓનું ઝુંડ જોયું. તેઓ તપસ્યા કરી રહ્યા હતા, અને ત્રણ ત્રણ દિવસથી તેમને પાણી સરખું મળ્યું નહોતું.

નાનકે પોતાની પાસેના વીસ રૂપિયા આ સાધુઓ પાછળ જ ખરચી નાખ્યા ! એટલે પેલા જાટ સાથીએ ઘેર આવીને નાનકે કરેલા આ ‘ વિવાહના બારમા ’ના સમાચાર આપ્યા. ત્યાં કાલુચંદ્રનો પિત્તો ઊછળી ઊઠ્યો. પણ રાય બુલાર નાનકની વિકસતી માનવતાના પરખંદા હતા. તેમણે કાલુચંદ્રને શાંત પાડ્યા, અને નાનક તો આ મહાન માનવધર્મમાં આગળ જ વધવા લાગ્યા.

નાનક તો ઘેર આવીને પોતાના ખંડમાં બેસી ગયા. ન તે એક અક્ષર બોલ્યા, અને ન તેમણે અન્નનો દાણો ય ખાધો. માતાએ પાસે આવીને કહ્યું: ‘ દીકરા ! તું કેમ ખાતો નથી ? આ તું સતનામ–સતનામ શું કહ્યાં કરે છે ? ’ ત્યાં નાનકની વાણી પ્રકટી: ‘ તેનું સ્મરણ કરવું એ જીવવું છે, તેનું વિસ્મરણ કરવું એ મરવું છે. જ્યારે એની ભૂખ લાગે છે, ત્યારે બધી ભૂખો મરી જાય છે. મા ! સત્ય તેનું નામ છે. એને બીજું નામ શેં આપવું ? એ જેવો અનંત છે, તેવાં અનંત એનાં દાન છે. જેઓ એ સત્યસ્વામીને વીસરે છે, તેઓ જ નીચ છે. મા ! બીજા કોઈ નીચ નથી.’ અને, માતાની મમતાએ નાનકે થોડું ભોજન લીધું.

૩

નાનકનો કંઇ ઉપાય કરવો જોઇએ, એમ પિતાને લાગ્યા જ કરતું હતું. તેમાં એણે નક્કી કર્યું કે, આને થોડો સમય ઘરબહાર કાઢીએ તો એ ઠેકાણે પડે. એટલે, નાનકે સુલતાનપુર જવું એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. સુલતાનપુરમાં નાનકની મોટી બહેન નાનકી રહેતી હતી. નાનકના બનેવીનું નામ જયરામ શેઠ હતું અને તે ત્યાંના નવાબ દોલતખાનના દીવાન હતા. આમ સંવત ૧૫૪૧માં નાનક કપૂરથલા રાજ્યના સુલતાનપુર ગામમાં આવ્યા. પણ અહીં યે તે તો સાધુસંતોમાં ફર્યા કરતા, જ્ઞાન-

વાતો કરતા, અને બાકીનો વખત એકાન્તસેવનમાં ગાળતા ! બહેન-બનેવીને થયું: 'આમ કરતાં આ નાનક ક્યારેક નાસી જશે, તો આપણુને કાળી ટીલી આવશે.' એટલે સંવત ૧૫૪૨માં બનેવીએ નાનકને નવાબના મોદીખાનાના ભંડારી નિમાવ્યા.

આથી તો નાનક જાણે કુબેર ભંડારી થઈ ગયા ! એમણે તો એ ભંડારમાંથી સદાવ્રતો માંડ્યાં, અને એમના મોદીખાના આગળ સાધુઓ, ફકીરો અને ભિક્ષુકોની લંગારો લાગી રહેવા લાગી. સૌને નાનક છૂટે હાથે આપ્યા જ કરતા હતા ! આથી ગામના લોકોએ નવાબસાહેબને આ વાત પહોંચાડી, એટલે એણે મોદીખાનાનો હિસાબ તપાસાવ્યો. તપાસને અંતે નવાબસાહેબ નાનકની અવધિ વિનાની ઉદારતાથી પ્રસન્ન થયા. એ ઓલિયા પુરુષની શુદ્ધ પ્રામાણિકતાની કદર કરીને નવાબસાહેબે એમને ક્ષમા આપી. મોદીખાનામાં અનાજ જોખતાં જોખતાં પણ નાનક ભગવાનની ભક્તિમાં જ ડોલતા હતા. 'તેરા'નો આંક બોલતાં, પોતે ભગવાનના છે એવી ભક્તિના પ્રવાહમાં તે ડૂબી જતા.

પણ, નાનકની આ ભક્તિ ને દિલાવરીથી એમના પિતા વધારે ગુસ્સે થયા અને વધુ મૂંઝવણમાં પડ્યા. બીજાઓ સાથે સંતલસ કરીને એમણે નાનકને લગ્નની બેડી પહેરાવવાનું નક્કી કર્યું અને સંવત ૧૫૪૫ના જેઠ માસમાં નાનકને પખોગામના મૂલચંદ્રની પુત્રી 'સુલખણી' સાથે પરણાવવામાં આવ્યા. ત્યારે લગ્નક્રિયા વખતે પણ નાનકનું ધ્યાન તો ઈશ્વરમાં જ હતું અને મનમાં ને મનમાં એ ભગવાનનાં જ ભજન ગાતા હતા. નાનક ગૃહસ્થી તરીકે સુલતાનપુરમાં રહ્યા. એમને પેલી નોકરી તો ચાલુ જ હતી. આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં નાનકને ત્યાં સંવત ૧૫૫૧-માં શ્રીચંદ્ર નામનો પુત્ર અવતર્યો અને પછી સંવત ૧૫૫૬-માં બીજો લક્ષ્મીચન્દ્ર જન્મ્યો. આ છ વરસના પ્રેમપૂર્ણ લગ્ન-જીવનને જોઈને લોકો માનવા લાગ્યા કે નાનક હવે ઠેકાણે પડ્યો

છે! પણ, એમના અંતરમાં ઠેઠ બાળપણથી જે કોયડો ગૂંચવાયા કરતો હતો, તેના ઉકેલ માટે એ કેટલાં મનોમંથન કરતા હતા! બહારના માનવીઓ આ લોકોત્તર પુરુષના હૃદયને તત્કાલ વાંચી ન શકે એ સ્વાભાવિક છે. પણ સુલતાનપુરના આ નિવાસ દરમ્યાન નાનકને મરદાના નામનો મુસલમાન સાથી મળ્યો, એ તો એક ભારે અગત્યની બીના છે. આ મરદાના નાનકના મહાન જીવનનો સંગાથી રહ્યો હતો, અને નાનકની આંતરપ્રતીતિથી એનું પોતાનું જીવન પણ ધન્યતા અનુભવી શકયું હતું. એણે જીવનભર નાનકના સારંગીવાળાનું કામ કર્યું હતું. એ મુસલમાન હતો એ વસ્તુ તો નાનકના જીવનદર્શનને ઓર ખૂબી આપનારી હતી. આ મરદાનાને નાનકે રાજ્યની નોકરીમાં લેવડાવ્યો હતો.

મરદાના અને બાલા એ બે સાથીઓ સાથે નાનક કુટુંબવાસ કરી રહ્યા. ત્યાં તે સૌ ભગવાનનું ધ્યાનભજન કરતા. સવારમાં સ્નાનસંધ્યા કરીને નાનક ધ્યાનમાં બેસતા. પછી દિવસે મોદીખાનાનો કોઠાર સંભાળતા. એવામાં ફરી એક વાર નાનકના મોદીખાનાના ચોપડા તપાસાયા, અને નાનકે નોકરીને તિલાંજલિ આપી. આમ નોકરીથી છૂટ્યા, પણ સંસારને બાંધી રહેલી પેલી અજ્ઞાનરૂપી બેડીનું શું? નાનકના હૃદયમાં આ જ ગૂંચ વારંવાર ઉપર આવતી હતી: 'ત્યારે માણસે કરવું શું? કેમ કરીને તે સત્યમાં રમી શકે? કેમ કરીને કૂડ અજ્ઞાનના ઘોર થર તૂટે?'

૪

અને, એક દિવસ નાનક નદીએ સ્નાન કરવા ગયા, તે ત્રણ દિવસ સુધી પાછા જ ન આવ્યા! એ પહેલે દિવસે કોઈ સાધુ એમને મળ્યા હતા. તેણે કહ્યું: 'બાબા! તું શા કાજે આ

સંસારમાં આવ્યો છે? તારે માટે તે સાચા દરબારનું શું ફરમાન છે? તું આ શી ઘડમથલમાં પડ્યો છે?' નાનકને આ વાણી જાણે પોતાના જીવનકાર્યના પ્રેરકમંત્ર જેવી લાગી. ત્રણ દિવસની આ ઉપાસના પછી અંતરનાં વલોવણાંનો અંત આવ્યો: નાનકને હૃદયપ્રતીતિ મળી. તે આત્મપ્રસાદની વાણી જપ્યા: 'सति नाम करता पुरखु निरभउ निरवैरु अकाल मूरति अजूनी सभं गुरुप्रसादि ॥जपु॥ आदि सचु जुगादि सचु ॥ है भी सचु नानक होसी भी सचु ॥' પરમતત્ત્વની આમ પ્રતીતિ પામીને નાનકની વાચા મૌનમાં વળી ગઈ. નાનક કશું જ બોલ્યા નહિ; તે મૂંગા થઈને જાગ્રત સમાધિમાં બેસી રહ્યા. શ્મશાનભૂમિમાં તેમણે આસન રાખ્યું. નાનકની આ દશા જોઈને બનેવીએ માન્યું કે આને ભૂત વળગ્યું છે. ભૂવો આવ્યો, પણ તે હારીને ગયો. ત્યાં બહેને કહ્યું: 'વીરા! અહીં તે તારાં બેસણાં હોય? ચાલ ઘેર.' પણ નાનકે ઉત્તર આપ્યો: 'બહેન મારી! માનવજાત મારું કુટુંબ છે, અને એની સેવા એ તમારી સૌની સેવા છે.' હવે નાનકે ફકીરનો વેશ લઈ લીધો અને બીજે દિવસે પહેલો ઉદ્ગાર કાઢ્યો: 'કોઇ હિન્દુ નથી કે કોઈ મુસલમાન નથી.' સાક્ષાત્કાર પછીની નાનકની આ પહેલી મંગલવાણી છે.

નાનક કહે છે: 'વિશ્વમાત્રમાં જે સત્ય છે તે એક (ૐ) છે. તેનું નામ સત્ય છે. તે જ જગતનો કર્તા છે. જેને કેટલાક પુરુષતત્ત્વ સમજે છે ને કહે છે, તે પણ તે જ છે. તે નિર્ભય છે, નિર્વૈર છે. તેનું રૂપ કાલાતીત છે. તે અજન્મા છે—સ્વયંભૂ છે. તે જ ગુરુ છે. તેનો પ્રસાદ ધન્ય કરે છે. તેનો જપ કરો.' વળી, નાનક આગળ કહે છે: 'વિશ્વના આદિમાં તે હતો, યુગોના આરંભમાં તે હતો; તે આજ પણ છે અને હવે પછી

પણ તે જ હોવાનો છે. માટે જ તે સત્ય છે. માટે જ તેનું નામ સત્ય છે.' આમ, સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે, એ જ જીવનો ગુરુ છે, અને એનો પ્રસાદ જ સાધકને ધન્ય કરે છે. આથી જ નાનક કહે છે: 'એ સત્યની ઉપાસના કરવામાં હિંદુ કે મુસલમાન એવા કોઈ ભેદ જ નથી. એના દરબારમાં સૌ સમાન છે. અથવા કહો, આજે જે હિન્દુ છે અને જે મુસલમાન છે, તે અત્યારના ધાર્મિક કોચડાને ઉકેલી શકે એમ નથી. અથવા કહો, આજે કોઇ સાચો હિન્દુ નથી કે કોઇ સાચો મુસલમાન નથી.' સર્વ સંપ્રદાયોથી પર છતાં સર્વ સંપ્રદાયને તત્ત્વસ્વરૂપે માન્ય એવું આ મહાન મંગલસૂત્ર નાનકના જીવનદર્શનનો પાયો છે.

પણ 'કોઈ હિન્દુ નથી કે કોઈ મુસલમાન નથી' એ મંગલવાણી સુલતાનપુરના કાજીને ઇસ્લામી મજહબને ઝાંખી પાડનારી લાગી. તે ચિડાઈ ગયો અને નવાબને ભંભેરી નાનકને નસિયત કરાવવા મેદાને પડ્યો! નવાબે સિપાઇઓ મોકલી નાનકને દરબારમાં બોલાવ્યા અને એમની પાસે ખુલાસા માગ્યા. તે દિવસે શુક્રવાર હતો અને નમાજનો વખત પણ થવા આવ્યો હતો. એટલે નવાબે કહ્યું: 'નાનક! તું ઈશ્વરને એક જ માનતો હોય, તો તું મારી સાથે મસ્જિદમાં ચાલ અને નમાજ પઢ.' નાનક તેમ કરવા સંમત થયા. કાજીઓ અને નવાબસાહેબ નમાજ પઢવા લાગ્યા, પણ નાનક તો ઊભા જ રહ્યા. આથી, બંદગી પૂરી થતાં નવાબે ગુસ્સાભેર પૂછ્યું: 'જુઠ્ઠા! તું કેમ અમારી સાથે નમાજ પઢ્યો નહિ?' અને કાજીએ તુરત જ સૂર ઉમેર્યો: 'જોયું ને! આ તું હિન્દુ ને મુસલમાનને એકસરખો ઉપદેશ કરવાની વાત કરે છે, પણ તે કેવી ખોટી વાત છે! જો તું દીનને ખરેખર ચાહતો જ હોત, તો તેં અમારી સાથે નમાજ પઢી જ હોત!'

ત્યારે નાનકે ગંભીર વાણીમાં કહ્યું: 'જે કોઈ એકચિત્ત થઈને ખરા હૃદયથી ખુદાની પ્રાર્થના કરે છે, તેની સાથે હું શામેલ થાઉં જ છું. પછી, ભલે તે પુરુષ હિન્દુ હોય કે મુસલમાન હોય. પણ જેનું ચિત્ત ઠેકાણે રહ્યું નથી અને જે કેવળ બહારનો ડોળ જ કરે છે, તેની કરેલી પ્રાર્થનામાં હું ભળી શકતો નથી. આ જુઓને, નવાબસાહેબ આમ તો મસ્તક ઢાળીને નમાજનો દેખાવ કરતા હતા, પણ એમનું મન તો કંદહારમાં ઘોડા ખરીદવાના વિચારમાં ઘુમરડી ખાતું હતું. અને આ કાજીસાહેબ! એમને તો મનમાં પરમ દિવસે વિયાયેલી ઘોડીના જ વિચાર રમ્યા કરતા હતા ને એમને ફિકર પડી હતી કે રખેને વછેરું કૂદીને કૂવામાં પડી જાય! આવાઓ સાથે હું શી રીતે બંદગી કરું? બાકી, હું આ ધર્મસ્થાનમાં આવું ને બંદગી ન કરું એ બને જ નહિ.'

નાનકના અંતર્જ્ઞાને આ વાત કહી, તેથી નવાબ તો નમ્ર થઈ ગયો. પણ કાજીએ નાનકને પૂછવાનું જારી જ રાખ્યું: 'કહે ત્યારે, સાધુતાનું પહેલું પગથિયું કયું? તેનું છેલ્લું પગથિયું કયું? તેની કૂંચી કઈ? તેનો પ્રકાશ કયો? તેનો પોશાક શો?' ત્યારે નાનકે મહાન સત્ય સમજાવ્યું: 'અહંકારનો નાશ એ સાધુતાનું પહેલું પગથિયું છે. અનન્ત જીવનનો અનુભવ એ તેનું છેલ્લું પગથિયું છે. નમ્રતા અને મનનો સંયમ એ તેની કૂંચી છે. શાંત ધ્યાન એ તેનું તેજ છે, અને સત્ય તથા સહનશીલતા એ તેનો પોશાક છે.'

આ સાંભળી કાજીએ ફરી મોરચો બદલ્યો: 'ત્યારે તું માથું કેમ મૂંડાવતો નથી? કેમ તું ફકીરનાં વસ્ત્રો પહેરતો નથી?' એટલે નાનકે એમના જીવનદર્શનનો વધુ પરિચય આપ્યો: 'માથું મૂંડાવ્યે શું વળે? મન મૂંડાવું જોઈએ.

ભાઈ! સમસ્ત જીવન ગુરુ–સતનામ–ને સોંપાઈ જવું જોઈએ, અને રાગ તથા આસક્તિ તમામ દૂર થઈ જવાં જોઈએ. માણસ વિષયતૃષ્ણાથી બંધાઈ રહ્યો હોય, પછી કફની પહેર્યે શું વળે?'

'ત્યારે આ બધા ફકીરો કંઈ કાળથી અમુક જ રંગનાં વસ્ત્રો પહેરે છે, તે બધા મૂરખા, કેમ?' કાજીએ પૂછ્યું. એટલે નાનકે ઉત્તર આપ્યો: 'તમે બરાબર સમજ્યા નહિ. એ વસ્ત્રો તો વૈરાગ્યમાં આગળ વધવા માટેની પ્રતિજ્ઞાનું સૂચન છે. માથું મૂંડાવવું ને ટોપી પહેરવી એ બાળકના જેવી નિર્દોષતાનું સૂચન છે. કફની એ મુડદાનો પોશાક છે, અને તે સૂચવે છે કે શરીરને તદ્દન કાબૂમાં રાખવું; તેની તૃષ્ણાઓ તથા રાગ મટી જ જવાં જોઈએ. શરીરે રાખ ચોળે છે, તેનો અર્થ પૃથ્વી જેવા સહનશીલ થવાનો છે. અને હૃદયમાં ભક્તિનો અગ્નિ પેટાવી ઇન્દ્રિયોની તમામ લાલસાને તેમાં બાળી નાખવી, એ તપનો હેતુ છે.'

'પણ,' કાજીએ વળી પૂછ્યું: 'એ સર્વ આસક્તિઓ શી રીતે નાશ પામે?' ત્યારે નાનકે કહ્યું: 'ઈશ્વર તરફ પ્રેમભક્તિ જ જગતની વસ્તુઓના મોહને ભસ્મ કરે છે. એથી જ આત્માને જ્ઞાનની પાંખ આવે છે અને એ પાંખથી તે પરમાત્મા તરફ ઊડી શકે છે.'

આ પુણ્યસંવાદે કાજીનો ગર્વ ગાળી નાંખ્યો, અને નવાબનો સદ્ભાવ વધારી દીધો. પછી નવાબે દીન અને દુનિયા એ બંનેના કલ્યાણનો માર્ગ પૂછ્યો. ત્યારે નાનકે કહ્યું: 'પહેલાં તો સાચું બોલવું, પછી ધર્મને રસ્તે નિર્વાહ કરવો અને એ પછી પરમેશ્વરના નામ ઉપર અતિથિ તથા અનાથોને દાન દેવું. ચોથું પોતાની દાનત સાફ રાખવી, અને છેલ્લે ખુદાનાં ગુણગાન કરવાં. આ પાંચ કાર્યો કરવાં એનું નામ સાચી નમાજ પઢવી, અને પોતાના વર્તનમાં નિત્ય શુદ્ધિ

આણુતાં જવું એ જ કલમો છે.' વળી, નાનકદેવે કહ્યું: 'જે ખુદાના હુકમને રાહે ચાલે છે, તે જ ધાર્મિક મનુષ્ય છે. સર્વ ધર્મના પેગમ્બરોએ એ હુકમને આ આલમમાં આણ્યો છે. મારે મન તો સર્વ ધર્મો એ ખુદાના જ છે.' આમ નાનકદેવે મુસલમાનને સાચો મુસલમાન થવા ઉપદેશ આપ્યો. સત્યના સાક્ષાત્કારની દીપ્તિ આગળ આ રીતે સંશયો ભેદાઈ ગયા અને અજ્ઞાનની અંધારી ખસી ગઈ. ત્યારે એમના આયુષ્યની પહેલી પચ્ચીસી લગભગ પૂરી થવા આવી હતીઃ અને નાનકદેવ લોકગુરુ થયા.

૫

હવે તો લોકગુરુ નાનકદેવની અમૃતવાણી દૂરદૂર સુધી પ્રસરવા લાગી. અનેક જ્ઞાનતરસ્યાઓ આ જ્ઞાનામૃત પામી ધન્યતા અનુભવવા લાગ્યા. આમાં અનેક હિન્દુઓ હતા અને અનેક મુસલમાનો હતા. ત્યારે અનેક ભક્તો નાનકદેવને હજારો રૂપિયાની ભેટ આપતા હતા, છતાં તે પોતે તો તેમાંથી એક પાઈ પણ વાપરતા નહોતા. અનાથો અને અપંગોમાં જ તે બધું પોતે ખરચી નાંખતા હતા. કારણ કે, બીજાઓ પાસે ભલે લાખો હાથીઓ ને ઘોડાઓ હો, પણ લોકગુરુ નાનકદેવ પાસે એક પરમાત્મા જ હતો! આમ નાનકદેવની જીવનસુવાસ મઘમઘી રહી હતી અને એમને ચરણે ભક્તોની ભીડ જામતી હતી. પણ નાનકદેવ તો સદા જાગ્રત પુરુષ હતા. તેમને જ્ઞાનનો પાકો નિશ્ચય થયો હતો, પણ લોકનિરીક્ષણ કરીને તેને પ્રગલ્ભ ને સમૃદ્ધ કરવાનો હતો. આથી તે સ્થિર પગલે પરકમ્મા કરવાને તૈયાર થઈ ગયા.

નાનકદેવે અંચળો ઓઢી લીધો છે અને યાત્રાએ નીકળવાની તૈયારી કરી છે. પત્ની આવે છે અને આંસુગળતી

આંખે પૂછે છે: 'મને કોને સોંપી જાઓ છો? તમે ક્યાં જાઓ છો?' 'ભગવાનને સોંપું છું તને,' કહીને નાનકદેવે પત્નીને માથે હાથ મૂક્યો. અને ત્યાં પત્નીએ લળીને કહ્યું: 'જાઓ, પ્રભુ! જાઓ. સંસાર ભડકે બળી રહ્યો છે. નાથ! તમે એની આગ બુઝાવો.' એ જ રીતે બહેન-બનેવીએ પૂછ્યું, ને નાનકદેવે કહ્યું: 'હું કરતારની સેવામાં જાઉં છું. એનો જેમ હુકમ હશે, તેમ હું જઈશ.' અને સૌ ઉપર પ્રેમલ જ્યોતની દૃષ્ટિ નાંખી નાનકદેવ નીકળી પડ્યા.

સાથે મરદાના છે, કેટલાક સંતફકીરો છે અને નાનકદેવયાત્રા આરંભે છે. આ સંવત ૧૫૫૬નો સમય છે. એ લાહોર તરફ જાય છે. જ્યાં જ્યાં એમનાં પગલાંના પડઘા પડતા સંભળાય છે, ત્યાં ત્યાં અનેક જિજ્ઞાસુઓ એમના ઉપદેશામૃત માટે ટોળે મળે છે. લાહોરમાં નાનકદેવે બાદશાહ સિંકદર લોદીના ગુરુ સૈયદ અહમદ સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરી, અને તેને પરિણામે તે રાજગુરુ સાંપ્રદાયિકતા છોડી જ્ઞાનમાર્ગમાં આવ્યા. આ પછી નાનકદેવ એમનાબાદમાં ગયા અને લાલુ નામના એક ગરીબ સુતારના અતિથિ થયા. આ ગામમાં રાઇ ભાગે નામનો એક મોટો જમીનદાર હતો. તેણે બ્રાહ્મણભોજન આપ્યું, તેમાં નાનકદેવને પણ આમંત્રણ આપ્યું. નાનકદેવ ત્યાં ગયા તો ખરા, પણ એના ભોજનસમારંભમાં એમણે કશો જ ભાગ લીધો નહિ. આથી, જમીનદાર તપી ગયો. તે કહે: 'તમે પેલા શૂદ્ર લાલુનું આપેલું ખાઓ છો અને મારું આપેલું ખાતા નથી. આ તે શી વાત?' ત્યારે નાનકદેવ બોલ્યા: 'ભાઈ! સત્કર્મ એ જ મુક્તિના માર્ગનો દરવાજો છે. જો, એ લાલુનું ભોજન તો એના પરસેવાની પ્રસાદી છે. ત્યારે તારું ભોજન તો અનેકોને ત્રાસ-અપમાન આપીને મેળવેલી

લૂંટ છે. જો, તારા ભોજનમાં લોહીનાં ટીપાં છે, અને લાલુના ભોજનમાં દૂધની ધારા છે!' આ સાંભળી જમીનદાર શરમથી લેવાઇ ગયો.

હવે, નાનકદેવ લાલુ તથા મરદાનાને લઇને આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં એમને શેખ સજ્જન નામનો ભયંકર લૂટારુ મળ્યો. આ લૂટારાએ હિન્દુઓ માટે એક મંદિર બાંધ્યું હતું અને મુસલમાનો સારુ એક મસ્જિદ બાંધી હતી. આ ધર્મસ્થાનોમાં જે કોઈ યાત્રાળુઓ આવતા તેમને માટે એ જમવા કરવાની સગવડ આપતો. આમ દિવસમાં તે ફકીરનો લેબાસ રાખતો, પણ રાતે તે લૂટારુ બનતોઃ સૌ કોઈને લૂંટી લઈ, મારી નાખી, પાસેના કૂવામાં ફેંકી દેતો! ત્યાં સાંજ પડી અને નાનકદેવે પ્રાર્થના કરીઃ 'હે પરમાત્મા! માણસોએ શા માટે બહારના ઠાઠથી ભરમાવું જોઇએ? આ જિંદગી ચંદરોજની છે. સાથે તો કશું જ આવતું નથી અને છતાં જ્યાં બંદગી થતી હોય, જાત્રાળુ-ઓનો વાસ હોય અને ભગવાનની ભક્તિનો આચાર હોય, ત્યાં પણ આજે દંભ, જૂઠ અને લુચ્ચાઈ ભરાઈ બેઠાં છે! હે મન! તું આ બહારના ઠાઠમાઠથી ભોળવાતું મા! તું સત-નામમાં જ લાગ્યું રહેજે!'

લૂટારાને થયુંઃ 'અરે! આ તો અહીંની બધી વાત જાણી ગયા છે. આ બંદગી તો મને જ ઉદ્દેશીને એમણે કરી છે. નક્કી આ કોઈ ઈશ્વરાવતારી છે.' અને વર્ષોથી કટાઈ ગયેલી એની શુભ વૃત્તિ એકદમ ચળકી ઊઠી. એ નાનકદેવને ચરણે પડ્યો. આંસુની ધારાથી એણે નાનકદેવના ચરણને અભિષેક કર્યો. નાનકદેવે કહ્યુંઃ 'ભાઈ! તું ગભરાઇશ નહિ. તારા આ પસ્તાવાથી તારો બધો મેલ ધોવાઇ ગયો છે. તું સારું જીવન ગાળજે, ભગવાનનું ભજન કરજે. તો જ તને ચિરશાંતિ મળશે

અને તારું જીવ્યું સફળ થશે.' સાચે જ એ સજ્જન થયો: એણે સર્વ મિલકત ગરીબોમાં વહેંચી દીધી.

અહીંથી તેઓ સિયાલકોટ આવ્યા. અહીં એક હમજાગોસ નામનો ફકીર શહેરનો નાશ કરવા માટે કોઈ અભિચાર કરી રહ્યો હતો. નાનકદેવે તેને આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, તો તેણે કહ્યું કે આ આખું શહેર જૂઠું છે. આ ઉપરથી નાનકદેવે મરદાનાને બે પૈસા આપ્યા અને કહ્યું: 'જા, ગામમાં જઇને તું એક પૈસાનું જૂઠ અને એક પૈસાનું સાચ લઈ આવ.' મરદાના દુકાને દુકાને ભટકયો. છેવટે મૂળચંદ્ર નામના એક ભક્ત દુકાનદારે તેના બે પૈસા લીધા, અને કાગળના કટકા ઉપર લખી આપ્યું: 'મરવું સત્ય છે અને જીવવું જૂઠ છે.' આ વાંચીને નાનકદેવે એ મૂળચંદ્રને બોલાવ્યો અને ફકીરના દેખતાં તેને કહ્યું: 'મરવું સત્ય છે અને જીવવું જૂઠ છે એમ તું જાણે છે. તો પછી આ સંસારની જાળમાં તું શા માટે ગૂંચાઈ રહ્યો છે?' અને એ વચન સાંભળતાં જ મૂળચંદ્રે સંસારની કાંચળી ઉતારી નાખી અને નાનકદેવની સાથે ભક્તિમાં લીન થઇ ગયો. આ પ્રસંગ જોઇ, પેલો ફકીર નાનકદેવને ચરણે પડ્યો અને ઉપદેશનું અમૃત પામી પોતાની જગાએ ચાલી ગયો.

નાનકદેવ એક વેપારી પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં વેપારીનાં કાટલાં તપાસી લોકગુરુએ એક નાનું વજન લીધું, અને કહ્યું: 'આ નાનું વજન કેવું નમ્ર રહીને સેવા કરે છે! જેમને હૈયે ભગવાનની ભીતિ છે અને જેઓ વિષયભોગના માપથી મુક્ત છે તે નમ્રોને ધન્ય છે—તેઓ જ પ્રભુને ચાહવાનું શીખે છે.'

ત્યાં નાનકદેવ પૂર્વ દેશોમાં જવાનો વિચાર રાખતા હતા, પણ તલવંડીના હાકેમ રાય બુલરે પોતાના અંતકાળે દર્શન આપવા એમને અત્યંત આગ્રહ કર્યો, એટલે એ તલવંડી ગયા.

એક વારના ગાંડા નાનકને આજે આવા મહાન સિદ્ધ થયેલા જોઇને ગામલોકોએ એમને ભાવભીનો આવકાર આપ્યો. ત્યારે, માતપિતાને અને પત્ની તથા પુત્રોને નાનકદેવનો સંન્યાસીવેશ જોઇ કેવું થયું હશે? પ્રેમ, કરુણા અને સમર્પણના કેટકેટલા ઓઘ એ દર્શન સમયે ઊછળ્યા, શમ્યા અને વહ્યા હશે? પણ એક જે નાનક આજ સુધી એમના હતા, તે આજે સકલ વિશ્વના થયા હતા. પ્રેમનું એ નાનું સરખું ઝરણું હવે મીઠો મહેરામણ થઇને સર્વને સંજીવન આપતું હતું. નાનકદેવે રાય બુલરને કહ્યું: 'મૃત્યુ એ તો નવજીવનનું દ્વાર છે. જે જીવન છે, તે કદી મરતું નથી. જે અનંત છે, તે સદૈવ અમર છે.' પણ તેઓ એ તલવંડીમાં થોડા જ દિવસ રોકાયા અને પછી ગુપચુપ જંગલમાં ચાલી નીકળ્યા. હવે, તે ફરતા ફરતા હરદ્વારમાં આવી પહોંચ્યા.

અહીં ક્યાંક યાત્રાળુઓ ગંગામાં સ્નાન કરતા હતા, તો ક્યાંક તેઓ સૂર્યની સામે જોઇ જળની અંજલિ આપતા હતા. ક્યાંક પુરોહિતો મંત્રો ગર્જતા હતા, તો ક્યાંક દક્ષિણા માટે યાત્રાળુઓની ખેંચાખેંચી થતી હતી. નાનકદેવે ગંગાના શીતલ જલમાં સ્નાન કર્યું અને આથમણી દિશા તરફ પાણીના ખોબા ઠાલવવા માંડ્યા! આ જોઇ એક પંડ્યો બોલ્યો: 'અરે! તું કોણ છે? તું આ શું કરે છે?' એટલે નાનકદેવ બોલ્યા: 'ભાઇ! હું તો કોઇ અગમ દેશનો આદમી છું. મારે નાતજાત કશું જ નથી. પણ તમે જ મને કહોને, આ લોકો ઊગમણી દિશામાં કેમ પાણી નાખે છે?' પંડ્યાજી તુચ્છકારથી હસ્યા અને કહેવા લાગ્યા: 'અરે મૂરખ! આ લોકો તો પિતૃતર્પણ કરે છે. સમજતો નથી?' 'તો, તો,' નાનકદેવે કહ્યું: 'હું પણ બરાબર કરું છું. મારું ગામ પશ્ચિમમાં છે. ત્યાં મારું ખેતર છે.

હું મારા એ ખેતરને અહીંથી પાણી સિંચું છું, સો કોશ જેટલું તે અહીંથી દૂર હશે.' 'અરે મૂરખના સરદાર!' પંડ્યાએ કહ્યું: 'એટલે દૂર ખેતરમાં તે અહીંથી આપેલું પાણી પહોંચતું હશે?' ત્યારે નાનકદેવે છેલ્લું નિશાન તાક્યું: 'હા, ભાઇ! કેમ ન પહોંચે? આ લોકો પિતૃઓને જળની અંજલિ આપે છે, તે જો દૂરદૂરના લોકમાં પહોંચી શકે છે, તો આ સો કોશ સુધી મારું પાણી ન પહોંચે?'

પંડ્યા બિચારા શો ઉત્તર આપે? પણ નાનકદેવે તો જડ કર્મકાંડમાં સત્યવિચારનું આત્મતેજ જગાવ્યું. એ સત્યની અહાલેક દૂરદૂર સુધી ગાજવા માંડી, અને નાનકદેવ સંવત ૧૫૬૧માં દિલ્હી આવ્યા. તે વખતે દિલ્હીની ગાદીએ સિકંદર લોદી હતો. તેને સાધુફકીર સામે એક સૂગ બંધાઇ ગઇ હતી. જે કોઇ સાધુફકીર આવે, તેને તે જેલકોટડીમાં પુરાવી દેતો. નાનકદેવની પણ એ જ દશા થઇ. તેમની સાથેના માણસોને પણ એ કોટડીમાં બેસવાનું આવ્યું અને વધારામાં દળવાની ઘંટી મળી! નાનકદેવે તેમને કહ્યું: 'તમે કોઈ ઘંટી ફેરવશો મા!' આ સ્થિતિથી જેલનો અમલદાર આશ્ચર્ય પામ્યો, અને બાદશાહને તેડી લાવ્યો. નાનકદેવની પ્રતિભાશાળી મૂર્તિ જોઇને અને એમ ને એમ પડી રહેલી પેલી ચક્કીઓ જોઇને બાદશાહને અંતરમાં સંતાપ થયો, અને તે નાનકદેવના ચરણમાં પડ્યો. નાનકદેવે તેને કહ્યું: 'આ સઘળા ફકીરોને છોડી દે અને ફરી ફકીરની હાય કદી લઇશ મા! ખુદા આદમીમાત્રમાં રહ્યો છે. પ્રાણી માત્ર એ પરમાત્માનું રૂપ છે.' બાદશાહ આ ઉપદેશથી પ્રસન્ન થયો. તેણે નાનકદેવને અનેક ભેટો આપવા માંડી, પણ તે તેમણે લીધી જ નહિ. પોતે કાશી તરફ ચાલી નીકળ્યા.

અલીગઢ, મથુરાં, વૃંદાવન, આગ્રા, કાનપુર, લખનૌ અને

અયોધ્યા થઈને નાનકદેવ સંવત ૧૫૬૩ માં કાશીમાં આવ્યા. હિન્દુધર્મની આ રાજધાનીમાં સૌ મતના અનુયાયીઓ નાનકદેવને પોતાના ગણવા લાગ્યા! હિન્દુઓ કહે: 'બાબા નાનક તો અમારા મતના છે.' મુસલમાનો કહે: 'ના, ના, નાનક તો અમારા પાક દીનનો પ્રચાર કરે છે.' ત્યાં વૈષ્ણવો એમને વૈષ્ણવ સાધુ માનતા, તો શૈવો એમને શૈવમતના મહાત્મા ગણતા! આવું સર્વને સમાવનારું નાનકદેવનું જીવનદર્શન હતું. અહીં વાસુદેવ શાસ્ત્રીએ નાનકદેવને પૂછ્યું: 'સાધુવર! આપ કયા વર્ણ અને આશ્રમને શોભાવો છો?' ત્યારે નાનકદેવે કહ્યું: 'એ તો મને ખબર નથી. મારે તો પરમેશ્વર સાથે જ સૌથી અધિક સંબંધ છે! જે વર્ણાશ્રમ એ પરમાત્માના, તે જ મારા. બાકી, વર્ણાશ્રમધર્મનો સંબંધ તો આપણા સ્થૂળ શરીર સાથે કહ્યો છે.' છેવટે, નાનકદેવે તેમને કહ્યું: 'હું તો એક સર્વાન્તર્યામી પરમેશ્વરની જ ઉપાસના કરું છું. બીજાને સ્મરીને કરવું શું? એ તો જન્મે છે ને મરી જાય છે. જલથલમાં સમાઈ રહેલા એક સતનામને જ હું તો સ્મરું છું.'

હવે નાનકદેવ પટણા થઈને ગયાજી આવ્યા. ત્યાં અનેક હિન્દુઓ પિતૃશ્રાદ્ધ કરી રહ્યા હતા. એક બ્રાહ્મણ પિંડ તૈયાર કરતો હતો, અને તેની પાસે ઘીનો દીવો બળતો હતો. નાનકદેવે તેને કહ્યું: 'ભાઈ! તમે આ શું કરો છો?' બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યો: 'હું મારા પિતૃઓ માટે પિંડ તૈયાર કરું છું.' 'ત્યારે આ દીવો શાને બાળો છો?' નાનકદેવે વધુમાં પૂછ્યું. એટલે બ્રાહ્મણ બોલ્યો: 'મારા પૂર્વજો અંધારી ગલીમાં થઈને સ્વર્ગમાં જશે ને? તેમને વાટ બતાવવા માટે આ દીવો છે!' 'પણ, ભાઈ!' નાનકદેવે કહ્યું: 'તમે ઊંઘી જાઓ છો અને સ્વપ્નામાં ફરો છો, ત્યારે તમને કોણ દીવો બતાવે છે?'

'કોઈ નહિ, મહારાજ!' 'તો, તો,' નાનકદેવે વિચારનો તણખો આપ્યો: 'ભાઈ! આ દીવો પણ તમારા પૂર્વજોના પંથને ઉજાળશે નહિ. અને જુઓ, આ શરીર એ દીવો છે અને ઇચ્છાઓથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ એ તેમાં તેલરૂપ છે. ઈશ્વરના નામથી તે દીવો પ્રકટાવો, એટલે તેલ એની મેળે બળી જશે. ત્યાં તમને દિવ્ય પ્રકાશની સાથે એકતા મળશે.'

આ પછી નાનકદેવ બુદ્ધગયા ગયા, અને ત્યાંથી મુંગેર, ભાગલપુર, સાહેબગંજ તથા રાજમહેલ થઈને સંવત ૧૫૬૪માં માલદેવમાં આવ્યા. ત્યાંથી મુર્શિદાબાદ, બરદ્વાન, હુગલી, કૃષ્ણનગર, શાહજાદપુર અને શિરાજપુરમાં જ્ઞાનોપદેશ કરતા કરતા તે ઢાકામાં આવી પહોંચ્યા. ઢાકા પ્રાંતમાં જંત્રમંત્રનું ખૂબ જોર ચાલતું હતું, પણ નાનકદેવ આગળ સૌ જંત્રમંત્ર-વાળા નમી પડ્યા. અતિ ઉત્તમ જીવનવિદ્યાને સિદ્ધ કરી શકેલા નાનકદેવે તેમને કહ્યું: 'જાદુ અને મંત્રતંત્ર એ સઘળું દેવતાને અધીન છે. પરન્તુ મારી પાસે મહામંત્ર છે. તે સત્યનામ છે, અને તેનો અધિદેવ સર્વાન્તર્યામી પરમાત્મા છે. એ મહામંત્રની આગળ બીજી સર્વ દેવતાઓ પાણી ભરે છે.'

ઢાકાથી આગળ નીકળીને નાનકદેવ એક ગામમાં ગયા. એ ગામની સ્ત્રીઓ જાદુમાં કુશળ હતી અને તે દ્વારા દુરા-ચારમાં લાગી રહેતી હતી. એમાં નૂરશાહ નામની સ્ત્રી સૌની સરદાર હતી. તે મરદાનાને જોઈને મોહિત થઈ ગઈ, અને તેણે યુક્તિથી તેને કેદ કરી લીધો. આથી, નાનકદેવ પોતે જ તે સ્ત્રીને ઘેર ગયા. નૂરશાહે નાનકદેવને રીઝવવા અને પોતાના કરવા અનેક હાવભાવો કર્યાં, ભેટસોગાદો આપી અને જાતજાત-ની ભૂરકીઓ નાંખી. પણ નાનકદેવે તેને ઉપદેશનાં અમૃત આપી તેનાં વિષ કાઢી નાંખ્યાં. તે નાનકદેવને ચરણે પડી અને

પૂર્વજીવનને હાટી દઈ તદ્દન નવું જ જીવન જીવવા લાગી.

આ પછી નાનકદેવ કામરૂપ દેશમાં ગયા. ત્યાં વામમાર્ગીઓનું પુષ્કળ જોર હતું. અહીં એમણે સત્યધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. ત્યાંથી નીકળી નાનકદેવ ગૌરીપુર બંદરે આવ્યા, અને પછી આસામમાં અજમેરીગંજ, કરીમગંજ, સિલહટ વગેરે સ્થળોએ જઈ તે મણિપુર થઇને લોશાઈ દેશમાં પહોંચ્યા. લોશાઈમાં દેવલોત રાજાએ નાનકદેવનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું. ત્યાંથી નાનકદેવ આજના કલકત્તામાં આવ્યા અને પછી બાલેશ્વર, મેદિનીપુર જઈ કામઠી આદિ નદીઓ ઊતર્યા. આમ, નાનકદેવ કટકમાં આવી પહોંચ્યા.

આટલામાં સંવત ૧૫૬૬ નો ચૈત્ર માસ આવ્યો, અને નાનકદેવ જગન્નાથપુરીમાં આવ્યા. મંગુમઠમાં એમણે આસન રાખ્યું. ત્યાં લોકની ભાષામાં એમણે ભજનો ગાવા માંડ્યાં, અને લોકો એમને વીંટાઈ વળ્યા. સાંજે આરતીને વખતે નાનકદેવ મંદિરમાં ગયા, પણ પૂજારીઓથી જુદા પડી એકલા જ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. પૂજારીઓ આથી વાદવિવાદમાં ઊતર્યા, અને નાનકદેવે ધર્મનું હાર્દ સમજાવ્યું: 'આ જગન્નાથ છે, તે તો સકળ જગતના સ્વામી છે. તે એક જ દેશમાં રહેતા નથી, સર્વમાં રહે છે. સર્વના અંતરમાં રમી રહેલો એ પરમેશ્વર જ મારો જગન્નાથ છે. તેની આરતી પણ હમેશાં આપોઆપ થયાં જ કરે છે. જુઓ, આ આકાશમંડળ થાળી છે, તેમાં સૂર્ય ને ચંદ્ર દીપક છે. એ મહાથાળમાં આ તારામંડળો મોતીનાં લૂમખાં છે. આ જુઓ મલયગિરિ ઉપરનાં ચંદનવૃક્ષો ધૂપ કરી રહ્યાં છે, અને આ વાયુ ચમ્મર ઢાળી રહ્યા છે. આ પૃથ્વી પરની વનસ્પતિમાત્ર પૂરાં ખીલેલાં પુષ્પો છે, અને આ જે પાંચ પ્રકારના અનહદ બાજે છે તે ઘંટમૃદંગ છે. આવી

આરતી સ્વયંભૂ છે–તે નિશદિન ચાલ્યાં જ કરે છે. આ ભવ્યાતિભવ્ય આરતી ઉતારીને આપણે પ્રભુના અગાધ સામર્થ્યનું સ્મરણ કરવાનું છે–અને એમ જીવનને કૃતાર્થ કરવાનું છે.'

અહીં શોર નદીના કિનારા ઉપર નાનકદેવે એક સુંદર જગાએ મુકામ કર્યો. જગદીશ ક્ષેત્રના પૂજારીએ ત્યાં આવીને નાનકદેવને સર્વ સગવડ કરી આપવા કહ્યું, પણ નાનકદેવે કહ્યું: 'અમારે માટે કદાચ રતને જડેલું સુંદર મંદિર બની જાય, તેમાં સુગંધી તેલ તથા અત્તરની છાકમછોળ ઊડે, તેમાં મખમલ મશરૂના ગાદીતકિયા બિછાવાય અને બીજો ઠાઠમાઠ થાય; કદાચ ઇન્દ્રની અપ્સરાઓ આવે, અને આખો દેશ અમારી આગળ મસ્તક ઝુકાવે; પણ, ભાઈ! એક પરમાત્માના સ્મરણ સિવાય બીજા કશાનો જ અમારે ઉપયોગ નથી. અમે તો જે પદાર્થોથી ભગવાનની યાદી તાજી રહે, તેમને જ ભોગવીએ છીએ.'

હવે નાનકદેવ ચીલકા સરોવરને કિનારે થઈ અનેક ગામો અને શહેરોમાં ઉપદેશ કરતા આગળ વધ્યા. મહા નદી ઓળંગીને તે સુહાગપુરમાં આવ્યા અને પછી કોહકંટક પર્વતમાં થઈ કૌડા ભીલના જંગલી પ્રદેશમાં પેઠા. નાનકદેવે એ જંગલીઓને પણ સભ્યતાનો સાચો ઉપદેશ આપ્યો. પછી જંગલમાં પંદરવીસ દિવસ ફરી, અનેક સાધુસંતો સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરી, નાનકદેવ નર્મદાને કિનારે જબલપુરમાં આવ્યા. આ જંગલની યાત્રામાં એક નોંધવાજોગ પ્રસંગ બન્યો હતો. આ જંગલમાં આવતાં મરદાના ખૂબ ગભરાઈ ગયો હતો. નાનકદેવે તેને સારંગી છેડવા કહ્યું તો એ બોલ્યો: 'આ હું ભૂખથી ને તરસથી પીડાઇ રહ્યો છું. કેવી રીતે હું સારંગી છેડું?' બાબા કહે: 'જો, આ ઝાડ ઉપર ફળ છે. તું તે ખા. જોજે, ધરાયા પછી બીજાં ગજવામાં ઘાલીશ નહિ.' પણ મરદાનાએ ફળ

ખાધાં ને સાંજને માટે બીજાં ભરી લીધાં! ગુરુઆજ્ઞાનો એ ભંગ જ હતો. બીજી વેળ થતાં મરદાનાએ પેલાં સંઘરેલાં ફળ ખાવા માંડ્યાં, તો એને તુરત સમજાઈ ગયું: 'આ તો ઝેરરૂપ છે.' ખરેખર! સાધુ સાંજનો વિચાર નહિ કરી શકે. આણે એ વિચાર કર્યો, ને તેનું અમૃત ઝેર થઈ પડયું!

જબલપુરમાં નાનકદેવે જ્ઞાનચર્ચા કરી અને પછી પોતે ચંદેરી, કાલશબારન, ઝાંસી, ગ્વાલિયર, રેવારી તથા કરોલી વગેરે થઇને કરનાળમાં પહોંચ્યા. અહીં શેખ શલદીન અનેક ફકીરો તથા અમીરો સાથે નાનકદેવના શિષ્ય થયા. પછી, નાનકદેવ સૂર્યગ્રહણને દિવસે કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા, અને ત્યાંથી સંવત ૧૫૬૬ ના પોષ માસમાં પોતાની બહેન નાનકીને મળવા માટે સુલતાનપુર ગયા. ત્યાં તેમણે સૌને ઉપદેશ આપ્યો: 'સૃષ્ટિની સેવા કરવી એ સર્જનહારની સેવા છે. સત્યનામને જ જીવનાધાર બનાવો.' આટલે નાનકદેવની પહેલી પરકમ્મા પૂરી થઈ

૬

પણ, નાનકદેવ સુલતાનપુરની સાંકડી શેરીમાં રોકાઈ રહે એમ નહોતા. એમને તો પોતાની આત્મપ્રતીતિ હૈયેહૈયે જગાવવી હતી. આથી, સંવત ૧૫૬૭ના વૈશાખ માસમાં એમણે બીજી પરકમ્મા આદરી. કસૂર વગેરે શહેરોમાં થઈ, નાનકદેવ બિકાનેરમાં આવ્યા. ત્યાં જૈન ધર્મના સાધુઓ સાથે જ્ઞાનવાર્તામાં એમણે કહ્યું: 'પોતે સન્માર્ગે ચાલવું અને બીજાઓને તેવો માર્ગ બતાવવો, એ જ મારો ધર્મ છે. પરમેશ્વરનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવું અને તેના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવો, એ જ સન્માર્ગ છે. અને સત્ય એ પરમેશ્વરનું

વાસ્તવ સ્વરૂપ છે.' વળી નાનકદેવે ત્યાં કર્મ સંબંધમાં કહ્યું: 'કર્મો તો ક્રિયાવિશેષણ જેવાં છે. તેમનામાં ફળ આપવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી આવી શકે? માટે ઈશ્વરને જ ફલદાતા તરીકે માનવો જોઈએ.'

આ પછી નાનકદેવ જેસલમીર, જોધપુર, અજમેર અને પુષ્કરજી થઈ આબુ ઉપર આવ્યા. ત્યાંથી પાટણ, ઇડર, અહમદનગર, ડુંગરપુર અને વાંસવાડા વગેરે સ્થળોએ થઈને તેઓ ઉજ્જન તરફ ગયા. પછી કામટી અને હુગલી થઈને નાનકદેવ નામદેવના જન્મસ્થાન અવંડામાં ગયા. એ પ્રસિદ્ધ સંતમણિ સાથે જ્ઞાનસમાગમ કરીને નાનકદેવ ગોદાવરી ઓળંગી ગોવળકોંડા તથા હૈદ્રાબાદ વગેરે સ્થળોએ ગયા અને જંગલમાં એક ગિરિશિખર ઉપર પહોંચ્યા. આ સ્થળે ગોરખપંથી નાથસાધુઓ નાનકદેવની પરીક્ષા કરવા આવ્યા! તેમણે એક તલ આપ્યો અને કહ્યું: 'આને સર્વમાં વહેંચી દો.' નાનકદેવે બાલાને કહ્યું: 'આ તલને વાટી નાંખો અને પછી પાણીમાં મિલાવી લઈ સૌને પ્રસાદી આપો!' ત્યાંથી વિઠોબાના પંઢરપુરમાં થઈને નાનકદેવ તાંજોર, ત્રિચિનાપલ્લી અને નેગાપટ્ટમ વગેરે સ્થળોની મુલાકાત લઈ સેતુબંધ રામેશ્વર આવ્યા.

રામેશ્વરમાં દરિયાને કાંઠે નાનકદેવ એક ટોળા તરફ ગયા. ત્યાં એક સાધુ બોલી ઊઠ્યો: 'અલ્યા એ જોજે, મારા ભોજનને અભડાવતો!' નાનકદેવ બોલ્યા: 'ભાઈ! અનાજ એ દેવ છે, જળ એ દેવ છે અને અગ્નિ પણ દેવ છે. તો પછી તારું ભોજન કેવી રીતે અભડાઈ જાય?' એટલે સાધુ કહે: 'ગમે તેમ હોય, તું મારા ચોકામાં પગ મૂકીશ મા.' 'અરે! ભાઈ!' નાનકદેવે કહ્યું. 'આ તમારા ચોકામાં અજ્ઞાન, વિકાર, ક્રોધ અને દ્વેષ વગેરે અપવિત્રતાઓ બેઠી છે. તો પછી આ ચોકાના

કૂંડાળાથી શું વળશે? આવો અપવિત્ર ખોરાક તમે કઇ રીતે શાલગ્રામને ધરાવી શકો?' પછી નાનકદેવે નૈવેદ્યની સાચી ભાવના સમજાવતાં કહ્યું: 'તમારી જાતને શુદ્ધ કરો, આપવડાઇને મારી નાંખો, અભિમાનને મસળી નાંખો અને નિઃસ્વાર્થ ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરવામાં આવેલો ગમે તેવો ખોરાક પણ પરમેશ્વર સ્વીકારશે. તમે છાયાને જ સત્યરૂપ માનશો મા.' આ પછી થોડીક વાતચીત થઈ, અને સાધુ બોલ્યો: 'જુઓ, તમે સંન્યાસી થાઓ, હું તમને કાનમાં દિવ્ય કુંડળ પહેરાવું.' એટલે નાનકદેવે કહ્યું: 'ભાઈ! સંન્યાસી થવાને ભગવાં પહેરવાની જરૂર નથી. સાચો સંન્યાસી તો ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખે છે અને પોતાનાં સર્વ કાર્યો પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરે છે. એ જ મુક્તિ પામી શકે છે.' આ સાંભળી ગુરુ થવા ઇચ્છતો એ સાધુ નાનકદેવનો શિષ્ય થઇ ચરણે પડ્યો!

આ પછી નાનકદેવ સિંહલદ્વીપ (લંકા)માં ગયા. ત્યાં રાજા શિવનાભે પ્રસન્નતાપૂર્વક નાનકદેવની સેવા કરી. નાનકદેવે રાણીને વશીકરણમંત્ર આપ્યો કે વિનયપૂર્વક મધુરું ભાષણ કરવું, ક્ષમાનો ગુણ ધારણ કરવો અને પતિનાં વચન સહન કરવાં. લંકામાંથી પાછા ફરતાં નાનકદેવે મલબાર થઇ શૃંગેરીમઠના શંકરાચાર્યની મુલાકાત લીધી, અને તેમની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરી. પછી કોચીન, કાલીકટ, ગોવા વગેરે સ્થળોમાં થઈ નાનકદેવ નાશકમાં આવ્યા અને ત્યાંથી તાપી અને નર્મદા ઊતરી તેમણે ભરૂચ, વડોદરા, અમદાવાદ વગેરે શહેરોમાં મુકામ કર્યો. આ પછી તેમણે કાઠિયાવાડની મુલાકાત લીધી. ભાવનગર, પાલીતાણા અને જૂનાગઢ વગેરે કરી નાનકદેવ વેરાવળ અને પ્રભાસપાટણ ગયા. પછી પોરબંદર થઇને તે દ્વારકા પહોંચ્યા. હવે કચ્છનાં અંજાર વગેરે સ્થળો કરી, નાનકદેવ સિંધ

પ્રાંતમાં થઈ મુલતાન ગયા. તે વખતે મુલતાનમાં અનેક ફકીરો રહેતા હતા. તેમણે દૂધનો કટોરો મોકલી નાનકદેવને સૂચન કર્યું કે આ શહેર તો સાધુફકીરોથી છલાછલ ભર્યું છે; તમે આવશો તો તે વધારાપડતું થઇ જશે. એટલે નાનકદેવે તે દૂધમાં પતાસાં નાખ્યાં અને ઉપર ચમેલીનું ફૂલ મૂક્યું. આ મીઠાશ અને ખુશબો જોઇને સાધુઓ મર્મ સમજી ગયા. તેઓ જાતે જ નાનકદેવનાં દર્શને આવ્યા.

હવે નાનકદેવ આગળ ચાલ્યા અને તલંબા ગામમાં આવ્યા. ત્યાંથી પોતે ફરીવાર તલવંડી ગયા અને માતપિતાનાં દર્શન કરી સંવત ૧૫૬૨માં સુલતાનપુરમાં પોતાની બહેન પાસે આવી પહોંચ્યા. થોડાક દિવસ ત્યાં રહી નાનકદેવ લાહોર ગયા. પછી, ત્યાંથી ૨૦ કોશ ઉપર આવેલી અને રાવી નદીને કિનારે રહેલી એક રમણીય જગાએ નાનકદેવ આવ્યા. ત્યાં જાટ લોકોની વિનંતિ ઉપરથી સંવત ૧૫૬૯માં કરતારપુર નામે ગામ વસાવવામાં આવ્યું, અને કરોડીમલ્લ ક્ષત્રિયે એ ગામનું સ્વાધીનતાપત્ર લખી આપ્યું. હવે ગામ આબાદ થયું અને ભક્તોની વિનંતિથી નાનકદેવે પોતાનાં પત્નીપુત્રોને પખોગામથી બોલાવીને ત્યાં રાખ્યાં. આ કરોડીમલ્લે કંઇ એમને એમ જ જમીન આપી દીધી હતી, એમ નહોતું. એને તો નાનકદેવની ભારે ચીડ હતી. તેમને હેરાન કરવાને તેણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા. પણ તે સૌમાં એ હારી ગયો હતો. પછી નાનકદેવના પ્રભાવથી એ પીગળી ગયો. એણે કહ્યું: ‘ઓ ગુરુ! આ મારી સર્વ જમીન આપને અર્પું છું—આપ તે સ્વીકારો.’ નાનકદેવ કહે: ‘ના, એ જમીન તો કરતારની છે. આ ગામનું નામ કરતારપુર થાઓ.’ એ કરતારપુરમાં નાનકદેવની બીજી પરકમ્મા પૂરી થઇ.

૭

નાનકદેવની ત્રીજી પરકમ્મા સંવત ૧૫૭૦માં શરૂ થઈ. નૂરપુર અને કાંગડા થઈને તે જ્વાલાદેવી પર્વત આગળ આવ્યા. ત્યાં જ્વાલાદેવીના શિખરમાંથી અગ્નિ અને ધુમાડો નીકળતાં હતાં. ત્યારે મરદાનાના પૂછવાથી નાનકદેવે કહ્યું: 'લોકો માને છે કે દેવાસુરસંગ્રામ વખતે ભગવાને અસુરોનો સંહાર કરવા માટે આ અગ્નિ પ્રકટાવ્યો છે. પણ સાચી વાત તો આ છે– ભૂગર્ભમાં અપાર અગ્નિ રહ્યો છે, અને તે જમીન ફોડીને બહાર નીકળી આવે છે.' પછી રાવલસરમાં બીજું એક અદ્‌ભુત દૃશ્ય જોવામાં આવ્યું. ત્યાંના સરોવરમાં પાંચ–છ નાના ડુંગરા તરતા હતા અને તેના પર ઝાડો ને વેલીઓ છવાઈ રહ્યાં હતાં. ત્યાં ચોખા રંધાઈ જાય એવા ગરમ પાણીના કુંડ હતા. આ જોઈને નાનકદેવે કહ્યું: 'આ પણ ભૂમિશક્તિનો જ પ્રતાપ છે.' આમ, પૌરાણિક માન્યતાઓને ઉકેલીને નાનકદેવે સત્યનું સ્થાપન કર્યું. પછી, વિલાસપુર અને કહલૂર થઈ તે કીર્તિપુરમાં ફકીર બુઢ્ઢનશાહને દર્શને ગયા. ત્યાંથી તેઓ નજીકના એક પર્વતશિખર ઉપર ગયા અને પોતાના ભક્ત માહીના નામથી 'માહીસુર' નામનો મીઠા પાણીનો ઝરો કાઢ્યો. હવે, ગઢવાલ અને ઉત્તર કાશીમાં થઈ નાનકદેવ બદરીનારાયણ ગયા. પાછા ભીમકોટ પર્વતને જોતા જોતા તે રાણીખેત અને અલમોડા થઈને નૈનિતાલમાં આવ્યા. અહીં પાસેના જંગલમાં નાનકદેવે કાનફટા યોગીઓ સાથે સાચી ઉપાસનાસિદ્ધિ વિશે ચર્ચા કરી.

અહીંથી ગોરખપુર થઈ, માનસસરોવરનું દર્શન કરી, નાનકદેવે ધૌલાગઢને રસ્તે સંવત ૧૫૭૧ માં નેપાળમાં પ્રવેશ કર્યો અને ખટમંડુમાં પશુપતિ મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. પછી સિકીમમાં જઈ, કંચનગંગા તથા દાર્જિલિંગ થઈ, નાનકદેવે

ભૂતાનની રાજધાનીની મુલાકાત લીધી. ત્યાંથી પાછા ફરી નાનકદેવ મિથિલાનગરી અને સીતાપુર વગેરે અનેક શહેરોમાં સદુપદેશ કરી સુલતાનપુર આવ્યા. પછી, તેમણે સંવત ૧૫૭૩ના માગશર માસમાં કરતારપુરમાં નિવાસ કર્યો.

હવે કરતારપુર નાનકદેવની ધર્મપીઠ થઈ ગયું. જુદા જુદા ભાગોમાંથી અનેક શિષ્યધારાઓ ગુરુચરણમાં ભેટ આપવા આવી રહી. હિન્દુ ને મુસલમાન, રાય ને રંક, પંડિત ને મૂર્ખ, સદાચારી ને દુરાચારી, સ્ત્રી ને પુરુષ સૌ નાનકદેવને ચરણે બેસી જીવનની મંગલતા પામવા લાગ્યાં. પુષ્કળ ભેટો આવતી હતી, છતાં નાનકદેવ તે બધીને ગરીબોમાં વહેંચી દેતા. હવે ધામના દિવસ પૂરા થયા હતા, અને નાનકદેવની અમૃતવર્ષા ભારતવર્ષનાં પુણ્યને વાવતી હતી. ધર્મમાં બુદ્ધિપૂર્વકની વિચારણા આવી, સાંપ્રદાયિકતા ટળી ગઈ, હિન્દુ ને મુસલમાનના ભેદ ભુલાવા લાગ્યા અને એક સતનામમાં સર્વ અજ્ઞાન ને અસત્ય ઓગળવા મંડ્યાં. આ કરતારપુરમાં નિવાસ થયો, ત્યાં નાનકદેવની ત્રીજી પરકમ્મા પૂરી થઈ.

૮

એક દિવસ મરદાનો સિતાર વગાડતો એકાએક અટકી ગયો: નાનકદેવને કહે: 'મારે કાબાનાં દર્શન કરવાં છે.' અને એ તથા નાનકદેવ લાલુને લઈને હજ કરવા ઊપડ્યા. એમનાબાદ, વજીરાબાદ, ડેરા ઈસ્માલખાન, શિકારપુર અને હૈદ્રાબાદ થઈ નાનકદેવ કરાંચી બંદરે આવ્યા. આમ, આખા સિન્ધ પ્રાંતમાં શિષ્યધર્મ પ્રસરાવી નાનકદેવ બલુચિસ્તાનને માર્ગે ખિલાત વગેરે શહેરોની મુલાકાત લઈ સંવત ૧૫૭૫માં મક્કા શરીફમાં પહોંચ્યા. તે વખતે નાનકદેવે ફકીરનો લીલો ઝબ્બો પહેર્યો હતો, હાથમાં કમંડળ જેવું એક પાત્ર રાખ્યું હતું અને

સાથે નમાજ પઢવાની સાહદી લીધી હતી.

નાનકદેવ થાકયાપાકયા મસ્જિદમાં સૂતા હતા. ત્યાં ઊંઘમાં એમના પગ કાબા તરફ થઈ ગયા. સવારમાં મુજાવરે આ જોયું ને એનો પિત્તો ઊછળી આવ્યો. તે બકવા લાગ્યોઃ 'અલ્યા કાફર! તું ખુદાના ઘર તરફ પગ રાખીને કેમ સૂતો છે?' નાનકદેવે પહેલાં તો ભૂલ થઈ ગઈ એમ જણાવ્યું. પણ પછી, વધારે ટપાટપી થઈ, એટલે તે બોલ્યાઃ 'ભાઈ! તું બતાવ, ખુદાનું ઘર કઈ બાજુ નથી? એટલે હું મારા પગ તે તરફ રાખું!' આ સાદું છતાં એટલું જ ગહન સત્ય ત્યાં હાજર રહેલા માણસોને સમજાયું અને નાનકદેવ કોઈ ઓલિયા છે એવી તેમને ખાતરી થઈ ગઈ.

ત્યાં રુકિમદ્દીન મુફતી આવ્યા. તેમણે નાનકદેવને પૂછયુંઃ 'તમારા વેશ વગેરે પરથી લાગે છે કે તમે ફકીર આદમી છો. તમે કયા ધર્મના છો?' 'ભાઈ! હું તો દૃશ્યાદૃશ્ય સર્વના સ્વામી એવા ખુદાના ધર્મનો છું,' નાનકદેવે ઉત્તર આપ્યો. વળી તેમણે ઉમેર્યુંઃ 'એ ખુદા એક છે, જન્મ અને મૃત્યુથી પર છે, અખંડ છે, અદ્વિતીય છે અને સર્વવ્યાપી છે.' 'તો તો, તમે એક અલ્લામાં જ માનો છો—તમે મુસ્લિમ છો?' 'ના, એવા કોઈ નામ મને ખપતાં નથી. હું તો ખુદાનો નાચીજ બંદો છું; સેવકને તે વળી પોતાની ઇચ્છા શી હોતી હશે? હું તો એ હુકમીના હુકમને જ અનુસરું છું.' 'પણ,' મુફતીએ કહ્યુંઃ 'આ તો તમે કલમામાં કહ્યા જેવું કહો છો. તમે મુસ્લિમ કેમ થતા નથી?' એટલે નાનકદેવે જવાબ આપ્યોઃ 'વેદો પણ એક જ ઈશ્વરની વાત કરે છે—એક જ પરમાત્મા કહે છે. તો, હું મારી જાતને હિંદુ કેમ ન કહેવડાવું? ભાઈ! સત્ય તો સનાતન છે. આ તો આપણે રંગેલા કાચે વસ્તુને રંગાયેલી

જોઇએ છીએ. ખુદાનો આદમી તો ક્ષણેક્ષણ ખુદાની હાજરી અનુભવે છે. તેને મતમતાંતરો તો સત્યને જકડનારાં લાગે છે. આ તમે તમારો જ દાખલો લો. આ મસ્જિદને તમે ખુદાનું ધામ કહો છો. પણ તમે સાચા જ્ઞાનવાળા હો, તો તમને સ્થળસ્થળમાં—કણકણમાં ખુદાનાં ધામ અનુભવવાનાં મળે. તમે કહો છો કે અલ્લાહ એક છે. તો પછી, ભાઈ! બીજા ધર્મ-વાળાઓને તમે તમારા ભાઈ કેમ ગણતા નથી?' આ સંવાદથી રુકિમદીન અત્યંત પ્રસન્ન થયા. તેમણે નાનકદેવને કુરબાનીમાં શામેલ થવાનું ઇજન આપ્યું, એટલે કરુણા ને સત્યના આદર્શરૂપ નાનકદેવે કહ્યું: 'ભાઈ! લોહીનું એક ટીપું સરખું પણ તમારા બદનને લાગે છે, તો તમે નાપાક થઈ જાઓ છો. તો, આખી છૂરી હુલાવીને તમે ખુદાને કેમ પ્રસન્ન કરી શકો? પ્રેમનો કાયદો ફરમાવે છે કે આપણે મનવચનકર્મથી નિર્દોષ રહેવું જોઇએ. એ જ સાચો કાયદો છે. બકરું મારવું એ કુર-બાની નથી. કુરબાની તો પારકાના ભલા માટે જાત ઓગાળી નાંખવી એમાં છે. જે નિષ્કામભાવે સમર્પણ કરે છે, તે ખુદાઈ છે.'

આ ધર્મરહસ્ય સાંભળીને સૌને પ્રસન્નતા મળી. હવે મસ્જિદ-ના વડા મુજાવરે નાનકદેવને અંતરથી આવકાર આપ્યો. તેણે નાનકદેવને પૂછ્યું: 'શું કુરાન પઢનારો મુસલમાન અને વેદ ભણનારો હિંદુ ખુદાને ન પામે? તો પછી કોણ તેને પામશે?' એટલે નાનકદેવ બોલ્યાઃ 'વેદકુરાન પઢવાથી આત્માને પરમ શાન્તિ મળતી નથી. તે તો પરમેશ્વરના અનુભવથી જ થાય છે. એ અનુભવ ભક્તિથી થાય છે. તમે આત્મસંયમ કરો, અને ખુદા તમારા અંતરમાં જ મળશે. જ્યાં સુધી આત્માને લાગેલો અહંતાનો ડાઘ ભૂંસાતો નથી, ત્યાં સુધી આત્મા પરમપદમાં સ્થાન પામતો નથી. બાકી, આ જે જુદાજુદા ધર્મો, સંપ્રદાયો,

ફાંટાઓ, ક્રિયાકાંડો અને ગુરુઓ છે તે તો માયાનાં બળતાં રૂપો છે. ખરેખર! જેના ઉપર રહીમની રહેમત થાય છે, તે જ અનુભવી શકે છે કે અલ્લા અણુઅણુમાં રહ્યો છે અને આ ખલકથી જુદો નથી.' છેવટે નાનકદેવે કહ્યું: 'પવિત્રતા, દિલની સચ્ચાઈ, અહંતાનો ત્યાગ, સર્વ તરફ સમાન દૃષ્ટિ અને અલ્લાનું દમબદમ સ્મરણ એ જ ખુદાને તખ્તે પહોંચવાનો માર્ગ છે.'

હવે નાનકદેવ મદીના થઈને બગદાદમાં ગયા. બગદાદ તે વખતે ખલીફાની રાજધાની હતું. તે વખતનો ખલીફ ખૂબ અત્યાચારી હતો, અને જોરજુલમથી પુષ્કળ ધનદોલત ભેગી કરતો હતો. એ નાનકદેવને સામે મળવા આવ્યો. એટલે નાનકદેવે પોતાની પાસે સો કાંકરા ભેગા કરી રાખ્યા. ખલીફ કહે: 'હઝરત! આ કાંકરા શીદને ભેળા કર્યા છે?' 'આપને અનામત આપવા,' નાનકદેવે કહ્યું. 'ઓહો!' ખલીફ હસીને બોલ્યો: 'આપ એ અનામત પાછી ક્યારે લઈ જશો?' એટલે નાનકદેવે કહ્યું: 'નામદાર! આમ તો જલદી જલદી લઈ જવાની ઇચ્છા નથી. પણ ક્યામતને દિવસે તો હું ત્યાં જ હોઈશ. આપ તે વખતે આ કાંકરા લેતા આવજો.' 'બાબા!' ખલીફે કહ્યું: 'આ તે આપ શું બોલ્યા? ક્યામતને દિવસે તે આને સાથે લઈ જવાય છે?' 'તો, ખલીફસાહેબ!' નાનકદેવ બોલ્યા: 'એ તો હુંય જાણું છું કે કયામતને દિવસે કોઈ કંઈ લઈ ગયું નથી. પણ આપ આટલી બધી મહેનતથી આ બધી દોલત ભેગી કરી રહ્યા છો, તે કાંઇ આપ થોડા જ અહીં છોડી જશો? એટલે મને થયું, કે એ ધનદોલત ભેગા આટલા કાંકરાનો આપને ભાર લાગશે નહિ, અને આપ સાથે લઇ આવશો.' આ સાંભળી ખલીફ એકદમ ચેતી ગયો. પોતાની તમામ દોલત ગરીબોમાં વહેંચી દઇ તે ખુદાની રાહે ચાલવા મંડ્યો.

બગદાદનો મુફ્તી નાનકદેવને મળવા આવ્યો, અને બોલ્યોઃ 'મારે તમારી સાથે ચર્ચા કરવી છે.' એટલે નાનકદેવે કહ્યુંઃ 'ભાઈ! ચર્ચા તો વાપાણી છે. સાચી વાત તો તમારા હૃદયમાં ભક્તિનો તણખો હોવો જોઈએ એ છે. જુઓ, તમે કહો છો કે એક અલ્લાહ જ છે, બીજું કશું જ નથી. છતાં, તમે બીજા ધર્મવાળાઓને કાફર કહો છો! તમે કલમા પઢો છો, છતાં તમારામાં ક્ષમા નથી, તેમ તમે કદી દાન આપતા નથી. આ તો તમારી જીભ અલ્લાહ અલ્લાહ બોલે છે અને તમારું હૃદય બીજી જ વસ્તુઓ માટે તલસે છે.' ત્યાં નાનકદેવે સૂફીઓ સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરતાં કહ્યુંઃ 'સવારનો અરુણપ્રકાશ રાત્રિના ઘોર અંધકારમાં જ લપાઈ રહ્યો છે. પ્રકાશમાં અંધકાર છે ને અંધકારમાં પ્રકાશ છે. અહંતા અંધકારરૂપે જામે છે અને ભક્તિનો અગ્નિ આત્માને પ્રકાશમાં પ્રકટાવે છે.'

પછી નાનકદેવ ઈરાન અને અફઘાનિસ્તાનમાં તહેરાન અને કાબુલ વગેરે સ્થળોએ ગયા અને જલાલાબાદ તથા પેશાવર થઈને કાશ્મીરમાં આવી પહોંચ્યા. પણ આ યાત્રામાં નાનકદેવનો નિત્યનો સાથી મરદાના અવસાન પામ્યો. બોખારા પ્રાંતના એક શહેરમાં આ પ્રસંગ બન્યો. આમ તો મરદાનાને સાધારણ માંદગી આવી હતી, પણ પાછળથી એ માંદગી જીવલેણ થતી ગઈ. એટલે નાનકદેવે કહ્યું: 'મરદાના! કદાચ તારું મૃત્યુ થાય, તો તારા શરીરની શી વ્યવસ્થા કરવી? તારા શરીરનો અગ્નિસંસ્કાર કરવો કે પછી તારા શબ ઉપર કબર ચણવી?' અનન્ય શ્રદ્ધાથી ભરેલા મરદાનાએ ઉત્તર આપ્યોઃ 'બાબા! આપના ઉપદેશથી મારું દેહાભિમાન ઓગળી ગયું છે. આત્મા તો અજર ને અમર છે. એ આત્મા નીકળી જાય, પછી ખાલી શરીરની કિમ્મત શી? આપને યોગ્ય લાગે

તેમ કરજો.' ત્યારે નાનકદેવ બોલ્યાઃ 'તેં ખુદાને ઓળખ્યા છે. તું સંસ્કારે બ્રાહ્મણ છે. અમે તારું શરીર રાવી નદીમાં પધરાવશું. હવે તો પ્રભુનું ધ્યાન કર—તેમાં જ ડૂબી જા.'

અને મરદાના નામસ્મરણ કરવા લાગ્યો. બીજે દિવસે પરોઢિયે નાનકદેવના ખોળામાં માથું રાખી એ ચિરનિદ્રામાં સૂતો. એના પછી એનો પુત્ર શાહજાદો નાનકદેવની સેવામાં રહ્યો—સારંગી બજતી જ રહી, માત્ર બજાવનારી આંગળીઓ બદલાઈ હતી.

તે જ વખતે હિન્દના ઇતિહાસમાં એક નવું પ્રકરણ ઉમેરાતું હતું. સમરકન્દથી બાદશાહ બાબરે હિન્દ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. કાશ્મીર જીતીને તે આગળ વધી રહ્યો હતો. સંવત ૧૫૭૮ નો એ સમય હતો. નાનકદેવ અત્યારે અમીનાબાદમાં હતા. બાદશાહને હેરાન કરવાના આરોપસર કેટલાક નગરજનો ભેગા નાનકદેવને પણ ગિરફ્તાર કરવામાં આવ્યા. પણ બાબરે જ્યાં નાનકદેવને જોયા ત્યાં એની સત્તાએ નાનકદેવની સાધુતા આગળ સર ઝુકાવ્યું. નાનકદેવે આશિષ આપીઃ 'ખુદાની એવી જ ઇચ્છા છે કે, તું દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર બેસ અને પ્રજામાં શાંતિ ફેલાવ.'

બાદશાહે નાનકદેવને કીમતી રત્નોની ભેટ ધરી, પણ બાદશાહના બાદશાહ નાનકદેવે કહ્યું : 'અમારે ફકીરને આ કાંકરાપથરાનું કામ શું?'

હવે નાનકદેવ સંવત ૧૫૭૯માં કરતારપુર આવી રહ્યા. એટલે નાનકદેવની ચોથી પરકમ્મા પૂરી થઈ.

૯

આમ, સંવત ૧૫૭૯માં એટલે ઇ. સ. ૧૫૨૫માં નાનકદેવ રાવી નદીના રમ્ય તટે કરતારપુરમાં સ્થાયી નિવાસ કરીને

રહ્યા. આ ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં એમણે જાતજાતનો અનુભવ લીધો અને અનેક જાતપાંતના લોકોને સતનામ સમજાવ્યું. અનેક શિષ્યો એમને ચરણે આવીને બેઠા. હવે નાનકદેવે સંન્યાસીનો વેશ કાઢી નાંખ્યો અને શાંત તથા સ્વસ્થ ગૃહસ્થ-જીવન શરૂ કર્યું. એમનાં માતપિતા, પત્ની અને પુત્રો સૌ એમની સાથે જ રહેતાં. પોતે જાતે જ નાનું સરખું ખેતર ખેડતા અને પરસેવાની પ્રસાદીમાંથી અનેકને ધન્ય કરતા. આ ગૃહસ્થજીવનમાં સરળતા, સંયમ અને અનન્ય ઈશ્વરભક્તિ હતાં. તે પળેપળ 'હુકમી'ના 'હુકમ'ની રાહમાં રહેતા. આ જ એમનો માનસ-સંન્યાસ હતો. એ માનસસંન્યાસ વિશે એમણે જ કહ્યું છે કે, એવા સંન્યાસીને સંતોષ એ કાનનાં કુંડળરૂપ હોય. મહેનત એ એની ઝોળી હોય. ધ્યાન એની વિભૂતિ હોય. કાળ સર્વની કેડે લાગ્યો છે, એ જ્ઞાન એની ગોદડી હોય. કન્યાની કાયા જેવી શુદ્ધ ને પવિત્ર એની રહેણી હોય. બુદ્ધિનો નિશ્ચય એ એનો દંડ હોય. સકલ વિશ્વ સાથે બંધુતા એ એનો પંથ હોય. મનના નિગ્રહથી એણે સર્વ જગતને જીત્યું હોય. એ માનસસંન્યાસમાં ભોગને સ્થાને જ્ઞાન હોય, અને દયા એ સંન્યાસીનો ભંડાર સાચવનારી હોય.

નાનકદેવ કહે છે: 'સત્ય પ્રભુ છે. એનું જ કાર્ય સત્ય છે. જુગના જુગ જે એક વેશધારી સ્થિર રહ્યો છે, જે સર્વનો આદિ છે, જે શુદ્ધ છે અને જેનો કદી નાશ જ નથી, તે આદિ ઈશને મારાં નમન છે.'

વળી, તે કહે છે: 'આ ધરાને ધર્મ જ ધારી રહ્યો છે. એ ધર્મનું મૂળ દયા છે. એ દયાથી જ ઈશે આ સૃષ્ટિતંત્રને સુસ્થિત, સંતુષ્ટ અને સુસ્થિર સ્થાપ્યું છે. એ ઈશની આજ્ઞામાં રહેવું, એનો હુકમ સમજવો. એ હુકમ આત્મામાં અંકાયેલો છે, અને

નાથે તે લખ્યો છે. એ હુકમમાં જ બધા બંધાયેલા છે. એ હુકમની બહાર કશું જ નથી. જેઓ આ તત્ત્વને સમજે છે, તેઓ ક્યારે ય પોતે કંઈક છે એમ પોતાને વિશે કહેતા નથી. તેઓ તો એ હુકમમાં મગ્ન થઈને શૂન્યતાને પામે છે.' ત્યારે બંધમોક્ષનું શું ? એવો પ્રશ્ન થશે. નાનકદેવ કહે છેઃ 'દુઃખ એ તો ઈશનાં દાન છે. કર્મથી દેહની પ્રાપ્તિ છે, અને ઈશની કૃપાથી મોક્ષનો લાભ છે. આ સત્ય સમજો અને પ્રભુને સર્વસ્વ માનો.' સ્વર્ગ ને નરક વિશે પૂછો છો ? તો, નાનકદેવ કહે છેઃ 'ધરમરાજાની સામે જીવનાં શુભાશુભ કર્મો વંચાશે અને તે પ્રમાણે તમે ઈશ્વરની પાસે કે ઈશ્વરથી દૂર સ્થાન પામશો.' આમ, માણસ જે કર્મબીજો વાવે છે, તે પોતે જ લણે છે. હુકમની રાહે તે જન્મે છે અને મરે છે. પછી નાનકદેવ કહે છેઃ 'જેમ નદીનાળાં સાગરમાં જલભારને ધરે છે, છતાં સાગર કેવડો છે તે જાણતાં નથી તેમ જનને વિભુ છે.' આથી, મોટા દેશના અને ધનમાલના પાદશાહો પણ ઈશને કદી ય ન વિસારતી કીડીને તોલે આવી શકે એમ નથી. કારણ કે, 'હે ઈશ ! તું જેમને ભક્તિનું દાન બક્ષે છે, તેઓ ખરેખર શાહના પણ શાહ છે—સર્વ બાદશાહો તેમની આગળ તણખલા તોલ છે.' ભગવાનની એ કૃપામયતાને વર્ણવવાને વાણી થાકી જાય છે, અને આટલું જ બોલે છેઃ 'કેટલાં દાન તું આપે છે !' આથી નાનકદેવ એ દાતારને કહે છેઃ 'એક વાર પણ હું તારામાં લીન થઇ જાઉં તો ! હે નાથ ! તને જે ભાવે છે, તે જ ભલું છે. તું જ એક નિરાકાર, સત્ય, અને સનાતન છે.'

આટલા ઉપરથી નાનકદેવના જીવનદર્શનનો થોડોક તો ખ્યાલ આવી ગયો હશે. કરતારપુરમાં સ્થિર નિવાસ કર્યો, ત્યારે તેમની જે દિનચર્યા હતી તે જ આજે ધાર્મિક શીખો

સાચવી રહ્યા છે. રોજ બ્રાહ્મમુહૂર્તે ઊઠીને નાનકદેવ 'જપજી' અને 'આસાદીવાર'નો પાઠ કરતા. પછી તે પોતાનાં ભજનો ગાતા અને શીખોને સમજાવતા. એ પછી 'આરતી'નો પાઠ થતો ને તે બાદ નાસ્તો થતો. સાંજનાં પાછાં ભજન ચાલતાં ને 'સોદર'નો સંધ્યાપાઠ થતો. પછી બધા શીખો સાથે જમતા અને ભજન ચાલતાં. છેવટે, 'સોહિલા'નો પાઠ થતો, અને દિનચર્યાની સમાપ્તિ થતી. આ રીતે 'શીખસંગત'નો આરંભ થયો હતો.

નાનકદેવ પોતાની 'સંગત'ને કોઈ સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ આપવા ઇચ્છતા નહોતા. એમને કોઈ વેશ કે રૂઢિનો આગ્રહ નહોતો. ઊલટા, તે તો પોતાના સમાગમમાં આવતા હિન્દુઓ અને મુસલમાનોની, સાધુઓ અને ફકીરોની તેમજ સિદ્ધો અને જોગીઓની રૂઢિઓ તથા તેમના રીતરિવાજો ઉપર સૂક્ષ્મ વિચારપ્રહાર કરતા અને સૂક્ષ્મ રહસ્યદૃષ્ટિ આપી સત્યનિષ્ઠાને આગળ કરતા. આ બધું તે મધુર રીતે, ધીરજથી અને સમભાવથી કરતા. એમના જીવનદર્શનમાં સત્યધર્મ હતો.

આથી, કોઈ મુસલમાન એમને પૂછતો, તો તેને એ અલ્લાહ અને ઇસ્લામને નામે બોધ આપતા. એ જ રીતે કોઇ હિન્દુ એમને પૂછતો, તો તેને એ દેવદેવીઓ અને બીજી ધર્મક્રિયાઓને અનુલક્ષીને ઉપદેશતા. એક વાર મિયાં મીઠા નામના ફકીરે નાનકદેવને કહ્યું: 'ખુદા પહેલો ને પછી તેનો પેગમ્બર. તું જો આમ કલમો પઢે તો ખુદાને ત્યાં તારો સ્વીકાર થાય.' ત્યારે નાનકદેવે ઉત્તર આપ્યો: 'ખુદા પહેલો, અને તેના દરબાર આગળ કેટલા બધા પેગમ્બરો છે! હે શેખ! સદાચારી બનો તો ત્યાં સ્વીકાર થશે.' એમ જ એક વાર બાબરે એમને કહ્યું: 'તમે મુસ્લિમ થાઓ.' એટલે નાનકદેવે પોતાનો નિશ્ચય

જણાવતાં કહ્યું: 'મહમ્મદ હજારો છે, પણ ખુદા એક છે. અનેક ને અસંખ્ય મહમ્મદો ખુદા સામે ખડા થાય છે. પેગમ્બરો તો આવે છે ને જાય છે. એક ઈશ્વર જ પવિત્ર છે ને બીજું કાંઈ નથી.'

નાનકદેવ તલવંડીને રસ્તે જઈ રહ્યા હતા. ત્યાં એક ગામને પાદરે મંદિર હતું, અને લોકો તેમાં ઘંટનાદ કરતા હતા તથા ફૂલો ચડાવતા હતા. નાનકદેવે એક જણને કહ્યું: 'ભાઈ! તારા હૈયામાં હરિ રહ્યો છે, તેનું તને ભાન નથી? તું રામનામ લે અને તેની અંતરમાં પૂજા કર. એ સર્વવ્યાપી છે; એક ને અદ્વિતીય છેઃ તો પછી આ બહારનાં મંદિરોમાં બીજા દેવોની શી પૂજા કરવી?' પેલાએ કહ્યું: 'આજે સુદ બારસ છે. ગઈ કાલની એકાદશીએ ઉપવાસ કર્યા પછી હું આ પૂજન કરું, તો મને મોટું પુણ્ય મળે.' એટલે, નાનકદેવે સત્યવિચાર આપ્યોઃ 'ભાઈ! આ તું મંદિરે આવ્યો, મૂર્તિ ઉપર થોડાં ફૂલ વેરી ગયો, એટલે તારો ધર્મ પૂરો થયો, એમ? બારશે તારે ધન્યતા મેળવવી હોય, તો તારામાં સાચી દયા આવવી જોઇએ અને તારે દાન આપવાં જોઇએ. તારે તારા બહાર છટકતા મનને અંદર વાળવું જોઈએ. આપણે આપણાં કર્મનાં ફૂલની આસક્તિ જ કાઢી નાંખીએ, તો તે જ સાચો ઉપવાસ છે. અન્ન ન લઇએ, એ તો માત્ર કષ્ટસહન છે. આપણે રામનામ એવું લેવું જોઇએ, કે આપણા અંતરાત્મામાં પણ એનો રણકાર ચાલી રહે. સાચી પૂજા તો અસત્યમાંથી સત્યને સમજી લેવામાં છે. જો ભાઈ! હૈયેહૈયે હરિનો વાસ છે. એ અંતર જ સાચું મંદિર છે. પ્રભુના પ્રેમથી એ હૈયાને ભરી દો. એવું ધ્યાન લગાવો કે પરમાત્મા સાથેનો જીવાત્માનો વિયોગપટ ચિરાઈ જાય. એમ થશે, તો મૃત્યુ મરી જશે.'

પાકપટ્ટણના શેખ બહેરામને નાનકદેવે કહ્યું: 'અજ્ઞાનીઓ જ સત્યના પ્રકાશ ઉપર પોતાનું અંધારું પાથરે છે. જેઓ ભેદ જુએ છે, તેઓ ખુદાને જાણતા નથી. જેઓ ખુદાને જાણે છે, તેઓ એકતાને ઉદ્‌બોધે છે. એ ઈશ્વરને પામવા માટે વસ્ત્રો કાઢી નાખવાની જરૂર નથી તેમ કામળો ઓઢી લેવાની આવશ્યકતા નથી. તમારું હૈયું પવિત્ર હશે, અને તમારી ભક્તિ અનન્ય હશે, તો ખુદા પોતે જ તમારા અંતર્ધામમાં પ્રકટ થશે. શેખસાહેબ! પરમાત્માને વેશની, ભૂષાની કે ચહેરાની પડી નથી. એને તો પવિત્ર હૃદય જોઈએ છે અને ભક્તિની નિષ્કલંક જ્યોત જોઈએ છે. સ્મરણમાં રાખજો કે જ્યાં સુધી હૃદયમાંથી અહંકાર ગયો નથી, ત્યાં સુધી સાચા ઇશ્કનો તણખો જાગનાર નથી. ખુદાની ભક્તિથી હૈયાનું જામ પૂરેપૂરું ભરાઈ જવું જોઈએ. સાચા ને સદ્‌ગુણી ભકતે તો ભગવાનના મૌનમાં સમાઈ જવું જોઈએ.'

મુલતાનમાં પીર બહાઉદ્દીને નાનકદેવને પૂછ્યું: 'આ સૃષ્ટિ કેવી રીતે થઈ?' એટલે એ લોકગુરુએ લાક્ષણિક રીતે કહ્યું: 'પીરસાહેબ! એ જાણવું જરૂરી છે? પરમાત્માથી આ જે વિજોગ થયો છે, તે જ કાપી નાખો.'

મિયાં મીઠાએ નાનકદેવને પૂછ્યું: 'ઠીક, ખુદાના દીવાનમાં જવાની લાયકાત ક્યારે આવે?' એટલે નાનકદેવે ઉત્તર આપ્યો: 'માયાના ઝગઝગાટને કોઈ શસ્ત્ર છેદી શકે એમ નથી. એમાંથી ઊગરવાનો એક માત્ર રસ્તો ખુદાને કદમે ઝૂકી રહેવામાં છે. ભગવાનની ભીતિની દિવેટ બનાવો, સત્ય અને મિથ્યાના વિવેકથી તેને ચેતાવો, એટલે તેલ વિના દીવો બળશે, અને એની રોશનીમાં રહીમનાં દર્શન સાંપડશે.'

એ પ્રેમ વિશે નાનકદેવે 'સદા સુહાગણ' શેખને કહ્યું:

'ભાઈ! શબ્દોમાં એ પ્રેમની વ્યાખ્યા આપી શકાય નહિ. એ તો અનુભૂતિનો વિષય છે. એમાં સર્વસમર્પણ છે. આપણે જ્યારે ખુદાને ચાહીએ છીએ, ત્યારે તે આપણને આપણા અંતરાત્માના મંદિરમાં તેમજ સકલ સૃષ્ટિમાં દર્શન આપે છે. એને ચાહવો એટલે જીવમાત્રને ચાહવા.'

દયાળપુર પાસેના એક ગામડાના એક મુસ્લિમ ખેડૂતને નાનકદેવે આપેલો આ ઉપદેશ ખાસ ઘૂંટી રાખવા જેવો છે: 'ભાઈ! સત્કર્મથી તું તારું હળ ખેડજે. તેના પવિત્ર નામનું બી વાવજે. સત્યનાં તેને પાણી પાજે. આમ તું સરસ ખેડૂત બનજે. સ્વર્ગ અને નરકની ચિન્તા કર્યા વિના તું તારી શ્રદ્ધાને બઢાવજે. તું ધનના મદમાં અને બહારના સૌન્દર્યના કેફમાં કદી પડીશ મા. ખાલી ચર્ચા કર્યે સિદ્ધિ વળશે નહિ. શરીરરૂપી શેવાળમાં મનરૂપી દેડકાને કમળની ખબર નથી. એ તો કમળ ઉપર ગુંજારવ કરતી મધમાખો જ એનું રહસ્ય જાણે છે.' જ્ઞાનનો આ ઉપદેશ અપાતો હતો, ત્યારે એક શરાફ પણ ત્યાં હતો. તે બોલી ઊઠ્યો: 'અરે! આ ગરીબ ખેડૂત આવી બધી ઊંડી વાતને કેમ કરી સમજી શકશે?' એટલે નાનકદેવે કહ્યું: 'ભાઇ! જે દીન છે, તે જ દીનબંધુની પાસે છે. યાદ રાખજે કે તેં આજે બધું ધન ભેગું કર્યું છે, તે તારી સાથે આવનાર નથી. પણ જેમનાં હૈયાં ખુદાની ભક્તિથી ઝગી રહ્યાં છે, તેઓ જ ઇશ્વરકૃપાના અધિકારી છે.'

જંત્રમંત્રમાં ભારે કુશળતા ધરાવનારી સ્ત્રીઓને નાનકદેવે કહ્યું: 'તમે દયાની દેવીઓ થાઓ. પુરુષો અવળે રસ્તે જાય છે. તમે તમારું જીવન આદર્શ કરીને એ પુરુષોને માટે માર્ગરૂપ થાઓ. તમે જ દેવી છો, શક્તિ છો. તમારું જીવનકાર્ય તો સંતાનોમાં સદ્વર્તનનાં બી નાંખવાનું છે. સદાચરણ ન

હોય તો ધર્મનો એક અક્ષર પણ ન સમજાય.'

એક રાણીને નાનકદેવે કહ્યું: 'દીકરી! તું હવન કરે છે, તેના કરતાં મારો આ હવન સાચો છે. જો, તું આજે મને આપી રહી છે, તે હું આ ભૂખ્યાંને ખવરાવી દઉં છું. ભગવાનનાં આ ભૂખ્યાં સંતાનોને તૃપ્તિ થાય છે, એથી ભગવાનની તૃપ્તિ અનેક ગણી વધે છે. જે ભગવાનની સેવામાં ડૂબે છે, તેને જ ભગવાનની કૃપા મળે છે.'

કારતક માસની એક પૂર્ણિમાએ નાનકદેવ ઉજ્જૈન પધાર્યા હતા. ત્યાં પોતે એક અંત્યજને ઘેર આસન રાખ્યું હતું. આથી ઊંચ વર્ણના લોકો નાનકદેવથી દૂર બેઠા. એટલે નાનકદેવે કહ્યું: 'વર્ણ તો કર્મને અનુસાર છે. જેનાં જેવાં કર્મ, તેવી તેની જાત છે. ભક્તિ કરો, અને જન્મમરણના ચક્રમાંથી છુટકારો મેળવો. જાતપાંતની ચિન્તા રાખો નહિ. ચોક્કસ સમજો કે ઈશ્વરનો પ્રકાશ સર્વમાં છે. એને ત્યાં નાતજાત નથી. વળી, પુરુષ સ્ત્રીમાં છે, અને સ્ત્રી પુરુષમાં છે. મૌનમાં શબ્દ છે, અને ધ્યાનમાં પોતે જ શબ્દ છે. આ સંસાર તો અહંકારનો ઓળો છે. એ અહંકારને ગાળી નાંખો, એટલે પ્રકાશને આવરતો પેલો ઓળો પણ આથમી જશે.'

નાનકદેવે નાશકમાં એક ગરીબને ત્યાં મુકામ કર્યો હતો. ત્યાં પોતે જમીન ઉપર સૂઈ રહ્યા હતા. એક શ્રીમંત શરાફે આ જોઈને કહ્યું: 'જુઓ, મેં તમને મારે ઘેર પધારવા કહ્યું ત્યારે તમે આવ્યા નહિ. અને હવે તમને આ તકલીફ જ છે ને?' નાનકદેવે ઉત્તર આપ્યો: 'ભાઈ! જેને ભગવાન સંસારનાં સુખોથી બકાત રાખે છે, તેને જ તે પોતાનું સકલ કૃપામૃત બક્ષે છે. આથી હું એના આ કૃપાપાત્ર સાથે રહ્યો છું. મને થાય છે કે ભગવાન મને પણ આની સાથે કૃપાનાં દાન આપે.'

કરતારપુરમાં દીવાન ભરાયો છે. એક શીખ ઉતાવળો ઉતાવળો જવા તૈયાર થાય છે. નાનકદેવ તેને કહે છે: 'કેમ ઉતાવળ કરે છે?' 'ગુરુજી!' તે શીખે કહ્યું: 'એક મિત્ર માંદો છે. હું તેની સેવામાં છું. તે જીવે એવી આશા પણ નથી. છતાં, આપનાં દર્શન કરવાને હું અહીં આવ્યો છું.' 'તો, તો,' ગુરુએ કહ્યું: 'તેં મારી આજ્ઞા તોડી છે. મારાં દર્શનની શી જરૂર હતી? જરૂર તો હતી પેલા માંદા મિત્રની સારવાર કરવાની. ભગવાને તને જેની સોંપણ કરી, તેને એકલો મૂકીને તું મારાં દર્શન કરવા કેમ આવ્યો? ભાઈ! આ એક વાત ઘૂંટી રાખજે. મારાં દર્શન કરવાં તેના કરતાં મારા બોલને હૃદયમાં ઉતારી એ પ્રમાણે આચરણ રાખવાં, એ જ મહત્ત્વની વાત છે. જે જીવમાત્રમાં એ પરમાત્માને જુએ છે, તે જ ધન્ય છે. શીખે તો સત્યનિષ્ઠ, સંતોષી અને સર્વ પ્રત્યે કરુણાવાન રહેવાનું છે.'

નાનકદેવ પાસે શીખોની સંગત ભેગી થાય છે. એમાં સાત વર્ષનો એક છોકરો રોજ આવે છે. નાનકદેવે તેને પૂછયું: 'બેટા! તું અહીં કેમ રોજ આવે છે?' એટલે તેણે ઉત્તર આપ્યો: 'ગુરુજી! એક દિવસ મારી માતાએ મને ચૂલો સળગાવવાનું કહ્યું. મેં તે સળગાવ્યો. ત્યારે મેં જોયું કે જે નાની લાકડીઓ હતી, તે ઝટ બળવા લાગતી હતી. આથી મને થયું કે મને ય જલદી મોત આવશે. તો એની તૈયારી માટે હું આપની પાસે આવું છું.'

નાનકદેવે કહ્યું: 'તારી વાણી તો વૃદ્ધોને શોભે એવી છે. તને હું ભાઈ બુધો કહીશ. જો, ભાઈ! જીવન તો એક નદી જેવું છે. તે ડુંગરામાં ને ખીણમાં ક્યારેક દેખાય છે ને ક્યારેક અલોપ થઈ જાય છે! આથી, ભગવાનના એક જ રંગમાં

રંગાઈ જવું જોઈએ.' આ જ બુધો, શીખ ઇતિહાસનું એક ચિરસ્મરણીય પાત્ર છે. પાંચ ગુરુઓને દીક્ષા આપવાનું સૌભાગ્ય એને મળ્યું હતું.

એક શ્રીમંત શિષ્યને ત્યાં બ્રહ્મભોજન ગોઠવાયું હતું. નાનકદેવ પણ ત્યાં ગયા હતા. બાજપડિયા મુકાઈ ચૂક્યાં હતાં, અને એકાએક ખબર આવી કે પેલા શિષ્યને ત્યાં કોઈ બાળકનો જન્મ થયો છે. આથી ઘરને વૃદ્ધિસૂતક લાગ્યું, અને બ્રાહ્મણો ભરેલાં ભાણાં મૂકીને ચાલ્યા ગયા. શિષ્યને ખૂબ મૂંઝવણ થઇ પડી. પણ નાનકદેવે તો ત્યાં ભોજન લીધું જ અને કહ્યું: 'તું શીદને મૂંઝાય છે? જા, ગામમાંના ગરીબગુરબાંને બોલાવી જમાડી દે. આથી તેઓ આશીર્વાદ આપશે, અને આ બ્રહ્મભોજન કરતાં દશગણું પુણ્ય તને મળશે. બાકી, આ જેઓ સૂતક સૂતક કર્યાં કરે છે, તેઓ ખરું સૂતક સમજતા નથી. આમ તો છીપ અને લાકડામાં કીડા જન્મે છે ને મરે છે. અન્નના દાણામાં પણ જીવાત હોય છે. પાણીના એકએક ટીપામાં જંતુઓ હોય છે. એ સૂતક કેવી રીતે ટાળશું? ખરી વાત તો આ છે: લોભ એ મનનું સૂતક છે, મિથ્યા ભાષણ એ જીભનું સૂતક છે, પરસ્ત્રી ને પરધન તરફ કુદૃષ્ટિ એ આંખનું સૂતક છે, અને પરનિંદા સાંભળવી એ કાનનું સૂતક છે. એ બધાં સૂતકો આપણને અપવિત્ર કરનારાં છે. બહારથી નાહીધોઈને પવિત્ર થયેલો ગમે તેવો માણસ પણ જો આ સૂતકોથી અભડાયો હોય, તો નક્કી તે નરકમાં જ જશે.' એવું જ જ્ઞાનભર્યું નાનકદેવે એક બ્રાહ્મણને કહ્યું હતું: 'ભાઇ! પુસ્તકનો પાઠ કરવાથી, સંધ્યાવંદન કરવાથી, અને નાકઆંખ બંધ કરીને બગલાની જેમ ધ્યાન ધરવાથી કશું વળે એમ નથી. એ તો જેમના મોંમાં જૂઠાણું જ ભર્યું છે, તેઓ આવા ઢોળ

કરે છે. પણ ત્રણ લોકના ધણીને આ કશું જ અજાણ્યું નથી. ગળામાં માળા ઘાલવી, કપાળ ઉપર ટીલાં કરવાં, અને નિયમ પ્રમાણે ધોતિયાંઉપરણાં લગાવવાં એને જેઓ બ્રાહ્મકર્મ સમજે છે, તેઓ ધર્મની ભીંત ભૂલ્યા છે. નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી પ્રભુનું ચિન્તન કરવું એ જ સાચું છે. અને એ ધ્યાન સદ્ગુરુ વિના કોઇ બતાવી શકે નહિ.'

એ સદ્ગુરુ કોણ? નાનકદેવે તો કોઇને ગુરુ કર્યો નહોતા. એમણે તો ઈશ્વરને જ ગુરુ માન્યો છે. પણ એમના દર્શનમાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છેઃ સદ્ગુરુ જ જીવ અને શિવ વચ્ચે ઐક્ય કરાવનાર છે. આમ એ ગુરુ શરીરી નથી, અને શરીરધારી હોય તો તે ઈશ્વરનું પ્રતીક જ હોય. આમાં શિવ તો નિરંજન છે, સર્વથી પર અને અદ્વિતીય છે. તે ઘટઘટમાં વ્યાપી રહેલો છે, અને અંતરજામી છે. જીવ તેનો આજ્ઞાકારી છે. કારણ કે, ઈશ્વર કરે તે જ ખરું છે. આગળ નાનકદેવે કહ્યું છેઃ 'હુકમી રજાઇ ચલણા—ઈશની આજ્ઞાએ ચાલવું.' એ જીવની કર્માનુસાર ગતિનું સૂચન છે. આમ, જીવ એકાદ વેળે સાધુસંગ મેળવે છે, તેના અંતરમાં જ્ઞાનનો ઉજાશ પ્રકટે છે, અને તનમનથી સત્યનામમાં એકરંગે રત રહે છે. આ પ્રમાણે સાધના કરતાં કરતાં તે પરબ્રહ્મના સંગમાં વસે છે—જીવશિવનું ઐક્ય અનુભવે છે.

પણ, આ ભક્તિ વેવલાઈમાં ભ્રષ્ટ થવી ન જોઇએ. તેથી એ ભક્તને પરબ્રહ્મ વિશે તીવ્ર જિજ્ઞાસા હોવી જોઇએ. આમ શોધન કરતાં તે પોતાને શૂન્યવત્ જુએ છે, અને ભગવાનના આશરાને જ સાચો અનુભવે છે. આ રીતે અભિમાન ગળાઈ જાય, શૂન્યવત્તા પરખાય એટલે તે 'સર્વકલાભરપૂર પ્રભુ'નાં ગુણગાન જ કરે છે. એ સમજે છે કે આ જે રૂપવાનનું રૂપ છે, ધનવાનનું ધન છે, અને શૂરવીરનું શૌર્ય છે તે બધું સર્વ

જીવોના પ્રતિપાલક પરમેશ્વરને લીધે જ છે. આ પ્રમાણે પ્રભુ, તેનું નામ અને ગુરુ અથવા સત્સંગ એમ ત્રિપુટી બને છે.

આ સત્યદર્શનમાં પ્રભુપ્રીત્યર્થે સમર્પણ, પ્રભુએ કરેલા ઉપકારોની કૃતજ્ઞતા, કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ભક્તિના અવસરનો ઉલ્લાસ, અનિત્ય દ્રવ્યો દ્વારા નિત્યને જોઈ લેવાનો સુયોગ, અને નિત્યની જ પ્રીતિ તથા અનિત્યનું વિસ્મરણ એટલાં મુખ્ય અંગો છે. આ રીતે પ્રભુને શરણ થવું એ જીવનનું સર્વોત્કૃષ્ટ બળ છે. આ દર્શનમાં સંસારમાંથી ભાગવાનું નથી, જગત ઉપર ઘૃણા નથી, અને દુન્યવી જીવન બલારૂપ નથી. એમાં જગત મિથ્યા છે, પણ એનું મિથ્યાત્વ સમજી લેવાનું છે. આથી, નાનકદેવે એક વાર કહ્યું છેઃ 'મેં તો ક્યારની દુકાન માંડી છે. કાળ અને દિશારૂપી મારી એ દુકાનમાં સત્ય અને ઇન્દ્રિયરૂપી માલ છે. વળી, સત્ય એ મારી વાટ છે, અને સત્શાસ્ત્રો એ મારા ભોમિયા છે. સત્કર્મોરૂપી સોનામહોરોથી ભરેલી કોથળી સાથે હું પરમાત્માના દેશમાં જઈશ. હું તો ક્યારનો ય પરમાત્માનો દાસ થઈ ચૂક્યો છું. હું તો એની ચાકરી જ ઉઠાવી ચૂક્યો છું.' આમ વેપાર માંડીને, જીવનસંગ્રામમાં બરાબર મોરચા માંડીને, લક્ષ્ય સાધવાનું છે.

નાનકદેવનાં અનેક વચનો આપણે જોઈ ગયા છીએ. ત્યાં ઈશ્વર અને તેના પ્રતીક તરીકે એમણે મૂર્તિને નહિ પણ નામને–સતનામને–સ્વીકાર્યું છે અને એ નામસ્મરણનો મહિમા એમણે વારંવાર ગાયો છે. આ એકાંતિક ભક્તિને માટે એમણે પૂજાઅર્ચનનો લાંબો ક્રિયાયોગ પસંદ ન કર્યો, તેમ એને માટે એમણે પુરાણો સંન્યાસમાર્ગ પણ ન સ્વીકાર્યો. એમણે તો સર્વસામાન્ય લોકમાર્ગ બતાવ્યો. આથી નાનકદેવનું આ વચન મુમુક્ષુઓ માટે ખાસ ઘૂંટી રાખવા યોગ્ય છેઃ 'નામસ્મરણ કરવાની સાથે બીજા ચાર માર્ગ છેઃ પહેલો સત્સંગ, બીજો

સત્ય, ત્રીજો સંતોષ ને ચોથો ઇન્દ્રિયસંયમ. આમાંના કોઈ પણ સાધન દ્વારા માણસ ઈશ્વરને ઓળખી શકે છે. પછી, ભલે એ માણસ સંન્યાસી હોય કે ગૃહસ્થ હોય.'

રામાનંદ અને કબીર વગેરે સંતમણિઓએ સંસ્કૃત ભાષાને બદલે લોકભાષામાં જ ઉપદેશ આપવા માંડ્યો હતો, અને નાનકદેવે તે જ માર્ગ આગળ ચલાવ્યો. એમનો ધર્મગ્રંથ—જપજી—એ પણ તે વખતની પંજાબી ભાષામાં જ છે. આમ લોકગમ્ય શૈલીમાં ને લોકભાષામાં ધર્મબોધ આપી, નાનકદેવે ધર્મગંગાને સૌને આંગણે વહેતી કરી. ધર્મગ્રંથો સંસ્કૃતમાં જ હોઈ શકે અને મનુષ્ય કુરાન કે વેદ જેવું લખી જ ન શકે, એ જડ માન્યતાને એમણે કુહાડાનો ઘા કર્યો. વળી પોતાની ઉપાસનામાં એમણે સંગીતને સુયોગ્ય સ્થાન આપ્યું અને એમ સંગીતમય ઉપાસનાની શક્તિને વિકસિત કરી.

નાનકદેવ ઉખેડવા આવ્યા નહોતા કે ઉજ્જડ કરવા આવ્યા નહોતા. તે તો વહેતા ઘાને રુઝવવા આવ્યા હતા, અને વેરાનમાં વાટિકા રોપવા આવ્યા હતા. એમણે તે વખતની જડતાને દૂર કરી અને સત્યને આવરણમુક્ત કર્યું. બંધિયાર થઇ ગયેલાં પ્રણાલિકાનાં પાણીને એમણે મુક્ત કર્યાં અને નવું ચૈતન્ય આપ્યું.

એમણે તો લક્ષ્ય વીંધી નાખ્યું હતું. કરતારપુરમાં તે આત્મતૃપ્ત જીવન જીવી રહ્યા હતા. હવે, વૃદ્ધાવસ્થા એમને મહાયાત્રાનું સૂચન આપી રહી હતી. એમને થયું: 'કોઈક તો ઉત્તરાધિકારી કરવો પડશે. તે સાચો ગુરુ હોવો જોઇએ.' અને, ત્યાં ગુરુપત્નીએ તથા બીજાઓએ કહ્યું: 'આ આપના બે પુત્રો છે, તેમાંથી એકને પસંદ કરોને!' પણ નાનકદેવ ગુરુગાદીને વંશપરંપરાની કરવા ઇચ્છતા નહોતા.તેમને તો સહાય કોઈ જાગ્રત અને ઈશ્વરમાં ડૂબી રહેલો જોઇતો હતો. એવામાં એક પ્રસંગ બન્યો.

નાનકદેવની પથારી ઉપર મરેલો ઉંદર પડ્યો. નાનકદેવે પોતાના પુત્રોને કહ્યું: 'આને ઉપાડીને ફેંકી દો.' પણ તે પુત્રોએ તો નોકરને બૂમ પાડી. ત્યારે, પાસે ઊભેલા લહનાએ જ એ ઉંદરને ઊંચકીને બહાર ફેંકી દીધો. વળી એક વાર નાનકદેવનો પથ્થરનો પ્યાલો કાદવમાં પડી ગયો. પુત્રોએ તે કાઢી આપવા માટે નોકરને સાદ કર્યો. પણ ત્યાં તો લહનાએ જ પહેરેલાં કપડાં સાથે એ ખાબોચિયામાં ભૂસકો માર્યો ને પ્યાલો બહાર કાઢ્યો. પછી ત્રીજો પ્રસંગ બન્યો. નાનકદેવે શિકારીનો વેશ લીધો અને કહ્યું: 'જેઓ મારા ખરા શિષ્યો હોય, તેઓ મારી સાથે આવે.' કેટલાક તો નાનકદેવનો આ ભયંકર વેશ જોઇને જ ભાગી ગયા, અને કેટલાકે નાનકદેવનો સાથ કર્યો. બધા આગળ ચાલ્યા, તો રસ્તામાં તાંબાના સિક્કા વેરાયેલા તેમણે જોયા. કેટલાક એ સિક્કાઓ લઇને ઘરભેગા થઈ ગયા. વળી આગળ ચાલ્યા, તો ત્યાં ચાંદીના સિક્કાઓ વેરાયેલા હતા. એટલે બીજા કેટલાક તે લઈને ઊપડી ગયા. હજુ આગળ ગયા, તો રસ્તામાં સોનાના સિક્કાઓ વેરાયેલા હતા અને તે લઈને કેટલાક ચાલ્યા ગયા. ત્યાં એક લહના, બે બીજા શિષ્યો, જોગો અને નાનકદેવ એટલા જ રહ્યા. તેઓ આગળ ચાલ્યા, અને ઘોર શ્મશાનમાં આવી પડ્યા. અહીં એક મુડદું પડ્યું હતું. નાનકદેવ કહે: 'જેને મારી સાથે આવવું હોય તે આમાંથી થોડુંક ખાય.' પેલા બે શિષ્યો ધ્રૂજી ઊઠ્યા, જોગો તટસ્થપણે જોઈ રહ્યો, અને લહનાએ તો તરત જ મુડદા ઉપરની ચાદર ખસેડી નાખી! પણ ત્યાં મુડદું નહોતું, દિવ્ય ભોજન હતું. નાનકદેવે તે સર્વને વહેંચી આપ્યું. એટલે, જોગાએ કહ્યું: 'ખરેખર! લહના જ આપનો સાચો શિષ્ય છે. આપના અંગમાંથી નીકળે તે જ આપનું ગુરુપદ સંભાળી શકે.'

નાનકદેવ લહુનાને ભેટી પડ્યા. એને અંગદ નામ આપ્યું: એને ગુરુપદનું છત્ર મૂક્યું અને ગુરુ તરીકે નમસ્કાર કર્યા. તે વખતે નાનકદેવના શ્રીચંદ્ર અને લક્ષ્મીચંદ્ર એ બંને પુત્રો પણ ત્યાં હતા. નાનકદેવે શ્રીચંદ્રને પૂછ્યું: 'તારે શું જોઇએ છે?' એ બોલ્યો: 'પ્રભુભક્તિ.' એને એ ભક્તિ મળી. સંન્યાસી થઈ એણે શીખધર્મના ફાંટારૂપ ઉદાસીન સંપ્રદાય ચલાવ્યો. લક્ષ્મીચંદ્રને તો વૈભવ જોઈતો હતો, અને તે ય તેને મળ્યો. આજે પણ વેદી સાહેબજાદા તરીકે તેના વંશજો પ્રસિદ્ધ છે.

સંવત ૧૫૪૫નો આશ્વિન માસ ચાલી રહ્યો હતો અને અનેક શિષ્યો નાનકદેવની અમૃતવાણી સાંભળી રહ્યા હતા. એક દિવસ નાનકદેવ બોલ્યા: 'હવે મારું મહાપ્રયાણ થાય છે. સત્ય એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. તમે તેનું પાલન કરજો. પંથો અને પાખંડોમાં ફસાતા નહિ. જ્ઞાન જ મુક્તિનો માર્ગ છે. પ્રભુનું નામ જપજો. તે નામ જ તારક ને ઉદ્ધારક છે. એ જ સત્ય છે, પ્રભાવવંતું છે, અનુપમ છે, અને પરમ પવિત્ર છે. અને તે ગુરુ વિના મળી શકતું નથી, એ ઘૂંટી રાખજો. ૐ સત શ્રી અકાલ! ૐ સત શ્રી અકાલ!' આમ શિષ્યોની ભજનધૂનની સાથે નાનકદેવે પરલોકની મહાયાત્રા આદરી! ૬૯ વર્ષ, ૧૦ માસ અને ૧૦ દિવસનું આયુષ્ય ભોગવી નાનકદેવ સન ૧૫૩૯માં સમાધિનિષ્ઠ થયા.

નાનકદેવનું આ એક ભજન છે: 'પાપ રાજા છે ને લોભ તેનો મહેતો છે. જૂઠ તેનો સિક્કાદાર છે, અને કામ તેનો સલાહકાર છે. તે બધાને મળીને તોડ કરે છે. આંધળી બિચારી રૈયતને જ્ઞાન નથી. મુડદાની માફક તે આ રાજતંત્રને કુર્નિશ બજાવે છે. પુરોહિતો નાચે છે, વાજિંત્ર વગાડે છે, અને રૂપ-શણગાર કર્યા કરે છે. બૂમો પાડીને તે યુદ્ધ ને યોદ્ધાઓનાં ગુણગાન કરે છે. મૂર્ખ પંડિતો હિકમત ને કજિયા કરીને ધન-

સંચયને જ વહાલો કરે છે. ધર્મી લોક ધર્મકાર્યો કરે છે, પણ તેની કાંઈ કિંમત નથી. કેમકે તેઓ તેમાંથી મોક્ષ કમાવામાં જ ખપી જાય છે. યતિ કહેવાતા લોકો ઘરબાર તો છોડે છે, પણ તેમને રસ્તાની ગમ નથી. દરેક પોતપોતાને પૂરણ માને છે, ને કોઈ પોતાની ઊણપ જોતો નથી !'

અને, નાનકદેવના જીવનકાળમાં જ બાબર હિંદ ઉપર ચડી આવે છે ને એમનું હૃદય આ ઉદ્ગાર કાઢે છે: 'હે પ્રભુ ! તેં ખુરાસાનને વહાલું કર્યું ને હિંદને ડરાવવા ધાર્યું. તેમાં તારો તો કશો દોષ લાગતો નથી. મોગલરૂપે યમે જ આવીને અમારો નાશ કર્યો. પણ, પ્રભુ ! એટલું એટલું દુઃખ ને એટલી એટલી ચીસ સાંભળી તને કાંઈ ન થયું ? હે કિરતાર ! તું સૌનો સરખો છે. બળિયો બળિયાને મારે તેમાં મનમાં રોષ નથી થતો. પણ ભૂખ્યો સિંહ ગાયોના વૃંદ પર તૂટી પડે ત્યારે તો ગોપાળે એની મરદાનગી બતાવવી જોઈએ.'

આ વેદનામાંથી મહાન દ્રષ્ટા નાનકદેવે સમન્વયનું સત્ય-દર્શન આપ્યું. હિન્દુ આર્યસંસ્કૃતિના વૈદિક જ્ઞાન—આત્માનુ-ભવના સનાતન પ્રવાહમાંથી એ નવું ઝરણું નીકળ્યું. મેલ–કચરો સાફ કરી નાખીને ફરી એ એક પ્રવાહે વહેવા લાગ્યું. એ સત્ય-દર્શન દેશકાળથી પર હતું અને તે તે કાળની ચળવળના રાગ-દ્વેષથી સ્વતંત્ર હતું. એમાં તો મનુષ્યમાત્ર માટે સર્વકાળની સનાતન દૃષ્ટિ હતી. નાનામોટા સૌને માટે એ સમાન મુક્તિ-ને સ્થાન આપતું હતું અને એના સ્વીકારમાં માનવતાનો પૂર્ણ વિકાસ સાધવાની શક્તિ હતી. આવો નાનકદેવનો સંદેશો હતો. એણે શીખોમાં બલિદાનની શક્તિ પ્રકટાવી અને એકતાની ઉદાત્ત ભાવના જગાવી. આથી જ નાનકદેવ હિંદુઓના ફકીર છે અને મુસલમાનોના પીર છે.

પરિશિષ્ટ

ગુરુપરંપરા

નાનકદેવ પછી જે નવ ગુરુઓ થયા છે, તે બધાએ પોતાની જાતને નિમિત્ત માત્ર ગણી છે. તેમનાં ભજનકીર્તનોમાં તેઓ નાનકદેવને નામે જ વર્ત્યા છે. એ ભક્તિનમ્ર ગુરુઓ આ કારણે પ્રથમ નાનક, દ્વિતીય નાનક એવી રીતે ઓળખાયા છે. **ગુરુ અંગદદેવ** આ રીતે બીજા નાનક છે. તેમનો જન્મ સંવત ૧૫૬૧ ના વૈશાખ વદ ૧ને દિવસે થયો હતો. એમનું જન્મનામ તો લહના હતું. બાબરે એમના ગામ સરાઈ ઉપર ચડાઈ કરી તેને લૂંટ્યું, એટલે તે ખડૂરસાહેબમાં ગયા અને ત્યાં દુકાનદારી કરવા લાગ્યા. કુલપરંપરાથી તે દેવીભક્ત હતા. આથી સંવત ૧૫૮૧ માં તે જ્વાલાદેવીની યાત્રાએ ગયા. ત્યાં રસ્તામાં કરતાપુરમાં તેમને નાનકદેવનાં દર્શન થયાં. તેમનો અનન્ય ભક્તિભાવ અને તેમની ઉચ્ચ જીવનનિષ્ઠા જોઈને નાનકદેવે તેમને સંવત ૧૫૯૬ ના આષાઢ માસમાં પોતાના ઉત્તરાધિકારી નીમ્યા અને તેમને 'અંગદ' નામ આપ્યું. આદ્યગુરુના પરલોકવાસ પછી અંગદદેવ પાછા ખડૂરસાહેબમાં ગયા અને ત્યાં એકાન્તમાં રહી ચિન્તનભજન કરવા લાગ્યા. આથી, શીખોને ગુરુનાં દર્શન દુર્લભ થઈ ગયાં. ભાઈ બુઢાએ અત્યંત આગ્રહ કર્યો, ત્યારે જ અંગદદેવ પાછા બહાર આવ્યા. તેમણે 'ગુરુવિરહ'માં આવાં વચન કાઢ્યાં છેઃ 'જેમના ઉપર ઉચ્ચ સ્નેહપ્યાર હોય, તેમની

આગળ મરી જવું જ જોઈએ. જે માથું સાંઈને આશરે રહેતું નથી, તે માથાને તો મસળી જ નાખવું સારું!' આમ પળેપળ નાનકદેવનું રટણ કરતા અંગદદેવે ગુરુગાદીની જવાબદારી અદા કરવા માંડી. તેમણે નાનકદેવનાં વચનોને ભેગાં કરાવ્યાં અને તેમનું શુદ્ધ સંપાદન કર્યું. આ બધી વાણી પંજાબી ભાષામાં હતી. તે વખતે પંજાબી ભાષાનું સાહિત્ય નહોતું. આથી, શીખો ગુરુવચનને બરાબર સમજી શકે એવી લિપિની જરૂર પડી. સંવત ૧૫૯૮ માં અંગદદેવે 'ગુરુમુખી' લિપિનું નિર્માણ કર્યું. પછી સંવત ૧૬૦૧ માં અંગદદેવે નાનકદેવની જન્મસાખી લખાવી. હુમાયું બાદશાહ શેરશાહથી હાર પામીને ગુરુ અંગદદેવ પાસે આવ્યો હતો. તે વખતે ગુરુજી ભજન-રંગમાં હતા, અને હુમાયું તરફ એમણે ધ્યાન આપ્યું નહિ. આથી બાદશાહ ક્રોધે ભરાયો અને ગુરુને તલવાર લઈ મારવા ઊભો થયો. પણ ગુરુની શાંત અને ભવ્ય મુદ્રા જોઈને તે અટકી ગયો. ગુરુએ કહ્યું: 'ભલા! શેરશાહથી હારીને હવે ફકીર ઉપર તલવાર ચલાવવા આવ્યો છે! જા, એકવાર તારા મૂળવતનમાં જઈ આવ.' સંવત ૧૬૦૯ ના ચૈત્ર સુદ ત્રીજે અંગદદેવ પરલોકવાસી થયા. એમની વાણી 'ગુરુ ગ્રંથસાહેબ'માં બીજા મહોલ્લામાં સંઘરવામાં આવી છે.

ત્રીજા નાનક **ગુરુ અમરદાસજી** મૂળ તો વૈષ્ણવ હતા. તેમના ગામનું નામ બાસરકા હતું. એકવાર એમણે પોતે એક સુંદર ભજન સાંભળ્યું, અને તપાસ કરતાં એમને જણાવ્યું કે એ ભજન તો પોતાના ભત્રીજાની નવવધૂ ગાતી હતી. નવવધૂએ કહ્યું: 'આ ભજન તો નાનકદેવનું છે. મારા પિતા અંગદદેવ અત્યારે એમની ગાદીએ છે.' અમરદાસ ગુરુ અંગદદેવ પાસે આવ્યા અને તેમની સેવામાં રોકાઈ રહ્યા. ગુરુને માટે તે છછ માઇલ ચાલીને જળ લાવતા. એકવાર વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તે ભરેલા ઘડા સાથે લપસી પડ્યા. રાત અંધારી હતી અને ઘડો ફૂટવાથી મોટો અવાજ થઈ રહ્યો. પાસેનો સાળવી આથી જાગી ગયો. તેણે પત્નીને પૂછ્યું: 'આ કોણ પડયું હશે?' એટલે તે સ્ત્રીએ કહ્યું: 'હશે પેલો ઠામ વિનાનો અમર!' અંગદદેવને આ વાતની ખબર પડી. અમરદાસજીને તે ભેટી પડ્યા,

અને એ જ જળથી તેમણે અમરદાસજીનો ગુરુગાદીએ અભિષેક કર્યો! આમ, સંવત ૧૬૦૯ના ચૈત્ર સુદ ત્રીજે અમરદાસજી ગુરુપદે આવ્યા. ત્યારે અંગદદેવે કહ્યું: 'આ અમર ઠામ વિનાના નથી પણ સૌના ઠામરૂપ છે. એ નોધારાના આધાર છે અને નિર્ધનિયાના ધન છે.'

આ રીતે અમરદાસજીને ગુરુગાદી મળી તેથી અંગદદેવના પુત્ર તથા ભાઈને અંતરમાં ક્લેશ થયો. તેઓ અમરદાસજીને જંપીને રહેવા દેતા નહોતા, એટલે એ ત્રીજા નાનક ગોઈંદવાલ જઈને રહ્યા. ત્યાં પણ અંગદદેવનો ભાઈ દાતૂજી પહોંચી ગયો અને તેણે ગુરુને લાત મારીને ગબડાવી પાડ્યા. એ વખતે પણ એ ઈશ્વરભક્ત ગુરુએ કહ્યું: 'ભાઈ! માફ કરો. મારાં ઘરડાં હાડકાં સાથે ટકરાવાથી તમારા કોમળ પગને ઈજા થઈ હશે.' અને, એ જ નમ્રતા તથા શૂરવીરતા ગુરુના સમસ્ત જીવનમાં મઘમઘી રહી હતી. તેમણે શીખધર્મના ફેલાવા માટે બાવીસ મથકો કર્યાં હતાં અને સૌને જમવા માટે લંગરો (અન્નક્ષેત્રો) ચાલુ કર્યાં હતાં. વળી, ગુરુજી રોગીઓની સેવા કરતા તથા વાવકૂવાઓ બંધાવતા. સંપ્રદાયપ્રવર્તન આ જ ગુરુથી આરંભાયું હતું, છતાં એમાં વટાળપ્રવૃત્તિની જરા પણ બદબો નહોતી. ગુરુ કહે છે: 'હે નાથ! હું તો ભિખારી છું. તું મારો દાતા છે—સ્વામી છે. તું મારા ઉપર દયા વરસાવ. હું એટલું જ માગું છું કે, હે નાથ! હું નિત્ય તારું નામ રટું અને એમાં જ હું રંગે રાતો રહું.' આ ગુરુની વાણી 'ગુરુ ગ્રંથસાહેબ' માં ત્રીજા મહોલ્લામાં છે. સંવત ૧૬૩૧ ની આસો સુદ બીજે એમણે પરલોકગમન કર્યું.

ગુરુ અમરદાસજીનાં પુત્રી ભાનીજી અત્યંત ભક્તિમતી હતાં. તેમના પતિ ભાઈ જેઠાજી પણ એવા જ ધર્મનિષ્ઠ ને સત્યનિષ્ઠ હતા. આ જેઠાજીનો જન્મ સંવત ૧૫૯૧ની કાર્તિક વદ બીજે થયો હતો. નાનપણથી જ તે સંતવૃત્તિના હતા. એક વાર પોતે બજારમાં ચણા વેચતા હતા, ત્યાં કોઈ સાધુએ એમની પાસે ચણા માગ્યા. જેઠાજીએ બધા જ ચણા આપી દીધા અને એ પછી ચણા વેચવાનું જ બંધ કરી દીધું. વિવાહ પછી તે ગુરુચરણમાં જ રહેતા. જમાઈ તરીકે નહિ, પણ આદર્શ ભક્ત તરીકે તે ગુરુજીની અનન્ય સેવા કરતા.

અમરદાસજીએ ચોર્યાસી સીડીવાળી વાવ બંધાવી. ત્યારે જેઠાજીએ માટીના ટોપલાઓ ઊંચકીને આકરી સેવા ઉઠાવી. કોઈકે ગુરુજીને કહ્યું: 'આપ આપના જમાઈને આવી સેવામાં રોકો છો, તે બરાબર નથી.' એટલે અમરદાસજીએ કહ્યું: 'ભાઈ! તમારી ભૂલ થાય છે. આ કાંઈ માટીના ટોપલા નથી, આ તો દીનદુઃખિયાના રાજ્યનું છત્ર છે.' આ ભાઈ જેઠાજીએ ગુરુઆજ્ઞાથી અકબર બાદશાહની મુલાકાત લીધી હતી અને બાદશાહે પોતે ગોઈંદવાલ આવી ગુરુજીને બાર ગામની ભેટ આપી ગયા હતા. સંવત ૧૬૨૭ માં ગુરુ અમરદાસજીની આજ્ઞાથી જેઠાજીએ અમૃતસરનું સરોવર બંધાવવા માંડ્યું.

સંવત ૧૬૩૧ માં ગુરુએ જેઠાજીને **રામદાસ** નામ આપી ગુરુગાદીએ બેસાડ્યા. આમ, ગુરુ રામદાસ ચોથા નાનક થયા. ગુરુ—ગાદીએ આવ્યા પછી રામદાસજી અમૃતસર સરોવર તથા હરિમંદિર એ બંને પૂરાં કરવા માટે અમૃતસર આવી રહ્યા અને હરિનામની વર્ષા વરસાવવા લાગ્યા. આદ્ય ગુરુ નાનકદેવના પુત્ર શ્રીચંદ્ર એક વાર એમના દર્શને આવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું: 'બાબા! આપની દાઢી આટલી બધી લાંબી કેમ છે?' ગુરુએ કહ્યું: 'આપના જેવા ઈશ્વર-ભક્તના ચરણ સાફ કરવા માટે!' શ્રીચંદ્ર આ નમ્ર વચન સાંભળીને 'ધન્ય ધન્ય' બોલી ઊઠ્યા. આ ગુરુની વાણી શ્રી 'ગુરુ ગ્રંથ સાહેબ'માં ચોથા મહોલ્લામાં સંગ્રહવામાં આવી છે.

પાંચમા નાનક તરીકે આવેલા **અર્જુનદેવ ગુરુ** રામદાસના નાના પુત્ર હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૬૨૦ ની વૈશાખ વદિ સાતમે થયો હતો. શીખસંપ્રદાયમાં જ નહિ પણ ભારતવર્ષના સમગ્ર ધર્મ-ઇતિહાસમાં અને એમ માનવજીવનની અદ્‌ભુત કથામાં ગુરુ અર્જુન-દેવનું નામ સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થયું છે. અર્જુનદેવ નાના હતા, ત્યારે એમના પિતાએ એમને એક પ્રસંગે બહારગામ મોકલ્યા હતા અને કહ્યું હતું કે, 'મારી આજ્ઞા થાય ત્યારે પાછો આવજે.' પ્રસંગ પતી ગયો, દિવસો ચાલ્યા ગયા, પણ ગુરુ રામદાસ અર્જુનદેવને પાછા આવવાની આજ્ઞા આપવાનું જ ભૂલી ગયા! છતાં, અર્જુનદેવ તો એક અડોલ આજ્ઞાંકિત તરીકે એ ગામમાં જ રહ્યા. આ નિષ્ઠા

અર્જુનદેવના સમસ્ત જીવનમાં અદ્ભુત સમર્પણ પ્રકટાવે છે.

ગુરુગાદી કંઈ ફૂલની સેજ નહોતી. તે તો કાંટાળી પથારી હતી. તેમાં ગૃહકલહ પણ ધીકવા લાગ્યો હતો. નાના ભાઈ ગાદીએ આવ્યા, એટલે મોટા ભાઈએ એ અર્જુનદેવ ઉપર જુલમ વરસાવવામાં બાકી રાખી નહિ. ગુરુને મિલકતમાંથી બાતલ કરવામાં આવ્યા, અને એમણે અમૃતસર પાસેના બડાલી ગામમાં રંક આવાસ રાખ્યો. આ અરસામાં અકબર બાદશાહ ગુરદાસપુર ઈલાકામાં હતા. કેટલાક ગુરુદ્વેષીઓએ અને પેલા મોટા ભાઈ પૃથ્વીચન્દ્રે અકબરને ગુરુજી સામે ભંભેર્યા, અને બાદશાહે ગુરુજીને પોતાની પાસે આવવા હુકમ ફરમાવ્યો. ગુરુજીને બદલે ભાઈ બુધા ત્યાં ગયા, અને અકબરને ગુરુવાણી સંભળાવી.

'કોઈ રામરામ કહે છે, તો કોઈ ખુદા કહે છે. કોઈ ગોસાઈને ભજે છે, તો કોઈ અલ્લાહને સેવે છે. સર્વ કારણના કરણ કરીમ છે, અને સર્વ કૃપાના ધારનારા રહીમ છે. કોઈ તીર્થમાં નાહે છે તો કોઈ હજ કરવા જાય છે. કોઈ વેદ પઢે છે, તો કોઈ કિતાબ વાંચે છે. કોઈ તુર્ક કહે છે, તો કોઈ હિન્દુ કહે છે; કોઈ બેહિશ્ત માગે છે, તો કોઈ સ્વર્ગ વાંચ્છે છે. નાનક કહે છે, જેનો હુકમ પિછાનવાનો છે, તે પ્રભુ સાહેબનો ભેદ જાણો.'

આ મંગલવાણી સાંભળતાં બાદશાહનો ભ્રમ ભાંગી ગયો અને અર્જુનદેવ રાજદ્રોહી છે એ એમને મળેલી વાત ખોટી ઠરી. બાદશાહ ગુરુને મળવા આવ્યા, અને હરિમંદિર માટે નાણાંનું નજરાણું મૂકી બોલ્યાઃ 'આપને કંઈ મદદ જોઈતી હોય, તો કહો. આ હરિમંદિરને હું થોડી જાગીર આપું.' પણ સંતશિરોમણિ અર્જુનદેવે કહ્યુંઃ 'આ વખતે આ પ્રાંતમાં દુકાળ પડ્યો છે. તો આ વરસની મહેસૂલ માફ કરો. બીજું કશું જોઈતું નથી.'

ગુરુ અર્જુનદેવે શીખોની આવકમાંથી દશમો ભાગ લેવાની મર્યાદા નક્કી કરી અને સંવત ૧૬૪૫ માં અમૃતસરમાં હરિમંદિરનો પાયો બાંધ્યો. આ જ મંદિર આજે સુવર્ણમંદિરને નામે ઓળખાય

છે, અને તેમાં હરકોઈ ધર્મના હરકોઈ માણસને જવાની છૂટ છે. ત્યાં આઠે પહોર હરિકીર્તન થાય છે. સંવત ૧૬૬૧ માં અર્જુનદેવે એક બીજું મહાન કાર્ય કર્યું. તમણે ભાઈ બુધાને ગામેગામ મોકલી ગુરુઓની વાણી એકઠી કરાવી અને તે સાથે પોતાની વાણી ઉમેરી ‘ગુરુગ્રંથસાહેબ’નું નિર્માણ કર્યું. અર્જુનદેવની વાણી ‘સુખમની’ નામે પ્રસિદ્ધ છે, અને આપણા ધર્મસાહિત્યમાં એનું સ્થાન મહામહિમાવંતું છે. આ ‘સુખમની’ ‘ગુરુગ્રંથ સાહેબ’ના પાંચમા મહોલ્લામાં છે. અકબર બાદશાહ આગળ જે વાણી વાંચવામાં આવી હતી, તે આ ‘સુખમની’ની હતી. આમ ‘ગુરુગ્રંથસાહેબ’નું નિર્માણ થયું, અને અર્જુનદેવ નિત્ય તેના ચિન્તનભજનમાં રહેતા.

પણ ગુરુના વિરોધીઓ આગ સળગાવ્યા કરતા હતા. તેમાં એક ચંદુ નામના અધિકારીએ ઘી હોમ્યું. અર્જુનદેવના પુત્ર સાથે એ ચંદુને પોતાની કન્યા પરણાવવી હતી. પણ શીખોએ ગુરુને કહ્યું: ‘ચંદુ તો ગુરુદ્રોહી છે. ગુરુનો દ્રોહ કરનારની કન્યા આપને ત્યાં ન આવવી જોઈએ.’ એટલે ગુરુએ ચંદુને કહેવડાવ્યું: ‘ભાઈ! હું તો શીખોના સેવક છું. શીખોની આજ્ઞાનો ભંગ હું ન જ કરું.’ આથી, ચંદુ ચિડાયો, અને બીજા વિરોધીઓ સાથે મળીને બાદશાહ જહાંગીરને ઉશ્કેર્યો. બાદશાહે ગુરુની જડ કાઢી નાખવાનો નિર્ધાર કર્યો. ગુરુનો તેણે બે લાખનો દંડ કર્યો. અર્જુનદેવે ઉત્તર આપ્યો: ‘દંડ હું કદી ન આપું. આ જે કાંઈ મિલકત છે, તે તો શીખોની છે. હું તો ફકીર છું. મારી તૂટીફૂટી મૂડી જોઈએ તો લઈ લો, પણ દંડ પેટે એક કોડી સરખીય હું આપીશ નહિ.’ આથી, બાદશાહે ગુરુને કેદ પકડી લાહોર બોલાવ્યા. સખત તાપ તપતો હતો, સૂરજ માથે બળતો હતો, અને ધરતી સળગી રહી હતી, તે વખતે ગુરુને ગરમ તવા ઉપર બેસારવામાં આવ્યા. વળી તેમને ફફળતા પાણીના દેગમાં ઝબોળવામાં આવ્યા. છેલ્લે ગુરુના વસ્ત્રહીન શરીર ઉપર ધગધગતી રેતીનો વર્ષાવ કરવામાં આવ્યો. આવું તો કંઈ દિવસ સુધી ચાલ્યું. પણ ગુરુ તો સત્ય અને અહિંસાના જીવંત આદર્શ હતા. તેમણે સિતમગરો સામે આંગળી સરખી ચીંધી નહિ, એક કડવો બોલ સરખો કાઢ્યો

નહિ, અને સત્યના રાહેથી એક અણુ જેટલુંય ફરકયા નહિ. ઈશનું ભજન ચાલ્યા જ કર્યું. એક મુસ્લિમ ઓલિયો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે કહે : 'અરે અર્જુનદેવ ! જુઓ તો આ દેવતાઈ શક્તિઓ આપને મદદ કરવા હાજર છે. છતાં, આપ કેમ એમને બોલાવતા નથી ?' ગુરુ કહે: 'અરે ભાઈ ! આ તો ઈશનાં દાન છે. તેમાં વળી એ સિદ્ધિઓને બોલાવવી શી ?' અને, એમ જ, એ મહાન સત્યાગ્રહી સંતમણિ પરમશાંતિપૂર્વક શહીદ થયા. સંવત ૧૬૬૩ ના આષાડ સુદ બીજે ગુરુએ આ ભવ્ય સમર્પણ કર્યું.

પણ, બાદશાહના આ જુલમનો પ્રત્યાઘાત થયો. છઠ્ઠા નાનક **ગુરુ હરગોવિંદજી** હથિયારો ધારણ કરીને ગુરુગાદી ઉપર બિરાજ્યા. ભાઈ બુધાએ તથા ગુરુમાતા ગંગાજીએ કહ્યું: 'આ બરાબર નથી. આપણે તો અહિંસક છીએ–પ્રેમધર્મને વરેલા છીએ.' પણ ગુરુ હરગોવિંદજીને આ વાત રુચિ નહિ. આમ, અત્યાર સુધી ચુસ્ત અહિંસક રીતે સત્યનો આગ્રહ અનુસરતો આ સંપ્રદાય હવે હથિયાર-સજ્જ થવા લાગ્યો. પણ, એની શૂરવીરતા તો સર્વશ્રેષ્ઠ વીરોને ય આંજી નાખે એવી પ્રકટી છે. ગુરુ હરગોવિંદજી અર્જુનદેવના એકમાત્ર પુત્ર હતા, અને એમનો જન્મ સંવત ૧૬૫૨ માં આષાડ વદિ છઠને દિવસે થયો. ગુરુગાદી ઉપર એમનો અભિષેક સંવત ૧૬૬૩ ની જેઠ વદ ચૌદશે થયો. આ ગાદી ઉપર આવી એમણે ભક્તિજ્ઞાનની સાથે શૌર્યનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. પોતે હરિમંદિરમાં એક સિંહાસન બનાવડાવ્યું, અને હવે એ ગુરુ–બાદશાહ કહેવાવા લાગ્યા. ચંદુની શિખવણીથી જહાંગીર બાદશાહે આ ગુરુ–બાદશાહને પણ કેદ કર્યા, પણ તેથી તો ગુરુનો ડંકો ઓર જોશથી બજી રહ્યો. પાછળથી એમને છોડવામાં આવ્યા, ત્યારે એમણે એમની સાથે બીજા કેદીઓનો પણ છુટકારો મેળવ્યો. હવે ગુરુએ લાહોરમાં પોતાના પિતાની સમાધિ બંધાવી, અમૃતસરમાં 'કમલ સરોવર' બંધાવ્યું, અને વિવેકી શીખોને રહેવા માટે 'વિવેકસર' તૈયાર કરાવ્યું. અનેક ગામોમાં ફરી એમણે ભક્તિજ્ઞાનની ગંગા વહાવી. વળી, એમની આજ્ઞાથી એમના પુત્ર ગુરુદિત્તાજીએ 'કીરતિપુર' વસાવ્યું.

જહાંગીર બાદશાહ પછી શાહજહાં ગાદીએ આવ્યો, અને એણે શીખોની સાથે ફરી વેર બાંધ્યું. બાદશાહના નોકરોએ ગુરુ સાહેબના ઘોડાઓ પડાવી લીધા, અને એમ સંવત ૧૬૮૫માં અમૃતસરની પાસે ગુરુને શાહજહાંના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું. આવાં યુદ્ધ ત્રણ વાર થયાં, અને ગુરુ તે બધામાં વિજયી થયા. હવે, ગુરુએ કીરતિપુરમાં વાસ રાખ્યો અને અનેક મુસલમાનોને શીખમતમાં આણ્યા. શીખમતનો પ્રાંતપ્રાંતમાં પ્રચાર કરી આ ગુરુ બાદશાહે સંવત ૧૭૦૧ ની ચૈત્ર સુદ પાંચમે પરલોકવાસ કર્યો.

સાતમા નાનક તરીકે **ગુરુ હરિરાયજી** આવ્યા. તે આગલા ગુરુના પૌત્ર હતા, અને તેમનો જન્મ સંવત ૧૬૮૬ ની માઘ સુદ તેરશે થયો હતો. બાળપણથી જ આ હરિરાયજી મહાન સંત હતા. એક વાર પોતે બાગમાં ફરતા હતા, તેવામાં એમનો જામો લાગવાથી એક સુંદર ફૂલ તૂટી પડ્યું હતું. આથી, આખા જીવનભર પોતે જામો સંકોચીને જ ચાલતા હતા. શાહજહાંનો પુત્ર દારા આ ગુરુજીનો ભારે ભક્ત બન્યો હતો. તેમણે ઉત્તરહિન્દના ઘણા પ્રાંતોમાં શીખધર્મનો પ્રચાર કર્યો. આ ગાળામાં શાહજહાં ગુજરી ગયો અને ઔરંગઝેબ ગાદીએ આવ્યો. ગુરુએ દારાને અતિથિ તરીકે આશ્રય આપ્યો હતો, અને એમ દારા ઔરંગઝેબના હાથમાંથી છટકી શક્યો હતો. આથી, ઔરંગઝેબ ગુરુ ઉપર ગુસ્સે થયો. તેણે ગુરુને દરબારમાં હાજર થવાનું ફરમાન આપ્યું. ગુરુને બદલે એમના મોટા પુત્ર રામરાયજી મોગલ દરબારમાં ગયા. ઔરંગઝેબે તેમને કહ્યું: 'તમારા ગુરુ નાનકદેવે મુસલમાન વિશે ઘસાતું લખ્યું છે. જુઓ આ કડી.' રામરાયજીએ કહ્યું: 'જહાંપનાહ! આ તો લખનારની ભૂલ છે. અહીં મુસલમાન શબ્દ છે, તેને બદલે બેઈમાન શબ્દ અસલમાં છે.' આથી, ઔરંગઝેબનો ગુસ્સો શમી ગયો. પણ ગુરુ તો અત્યંત નારાજ થયા. તેમને આમાં સત્યની બાંધછોડ લાગી, અને રામરાયજીને ગુરુગાદીથી અલગ કરી દીધા: એમણે પોતાના એ પાટવીનું મોં સરખું જોયું નહિ! આથી, રામરાયે દહેરાદૂન નગર વસાવી ત્યાં વાસો કર્યો. ગુરુ હરિરાયજી સંવત ૧૭૧૮ની કાર્તિક વદ નોમને દિવસે અવસાન પામ્યા.

ગુરુ હરિકૃષ્ણજી એ આઠમા નાનક થયા. એમનો જન્મ સંવત ૧૭૧૩ ના શ્રાવણ વદિ દશમે થયો હતો. એમના મોટા ભાઈ રામરાયજીને ગુરુગાદીથી અલગ કરવામાં આવ્યા હતા, તેથી તેણે ઔરંગઝેબનો આશ્રય લીધો અને ઔરંગઝેબને ચડાવી તેમણે ગુરુનું કાટલું કાઢી નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ગુરુ દિલ્હી આવ્યા, અને ઔરંગઝેબે કહેવડાવ્યું : 'અમારા દરબારમાં આવો.' એટલે એ બાળગુરુએ ઉત્તર મોકલાવ્યો : 'અમે તો ફકીર છીએ, અમારે તો ગરીબલોક સાથે કામ રહ્યાં, આપના જેવા મોટા માણસ પાસે તો મોટા લોક હોય. આથી જ અમારા પિતાએ અમારા મોટા ભાઈ રામરાયને આપની પાસે રહેવા દીધા છે.' સાથે એમણે એક વચન લખી મોકલ્યું : 'મન જ સાચું નથી, તો પછી ખાધેપીધે શું વળે ? તો મેવામીઠાઈ શા ખપનાં ? શા કામનાં કપડાંલતાં ? શી કિમ્મતની સુંવાળી સજ્જાઓ ? તો લાવલશ્કર શાં ? મહેલમાં વસવાં શાં ? ભાઈ ! નાનક કહે છે, સત્યનામ વિના બીજું બધું મિથ્યા છે.' ઔરંગઝેબ આ ઉત્તર સાંભળીને અત્યંત પ્રસન્ન થયો, અને વાદળ વીખરાઈ ગયાં. પણ એ પછી ગુરુસાહેબ સંવત ૧૭૨૧ના વૈશાખ માસમાં અવસાન પામ્યા. સાત વર્ષના આ ગુરુસાહેબે એટલી ટૂંકી આવરદામાં પણ ભજનમહિમા ખૂબ વધાર્યો હતો.

આ પછી નવમા નાનક તરીકે આવેલ **ગુરુ તેગ બહાદુર** ઇતિહાસની એક યશસ્વી વિભૂતિ છે. સંવત ૧૬૭૮ ના વૈશાખ વદિ પાંચમે એમનો જન્મ થયો હતો. ગુરુ હરગોવિન્દજીના એ પુત્ર હતા. શાંતિ અને વૈરાગ્યના તે જીવંત મૂર્તિરૂપ હતા. એમના ભત્રીજાએ એમને ગોળીથી ઘાયલ કર્યા. તોપણ એમને ક્રોધની રેખા સરખી ઊઠી નહોતી. ઊલટું, શીખો એ જુલમગારને લઇ આવ્યા, ત્યારે એમણે એને ક્ષમા આપી હતી. આ ગુરુએ આનન્દપુર નગર વસાવ્યું. અને અનેક કૂવાઓ તથા સરોવર બંધાવ્યાં. એમણે આસામ સુધી યાત્રા કરી અને શીખધર્મનો પ્રચાર કર્યો. આ સમયે ઔરંગઝેબ પંજાબ તથા કાશ્મીરમાં હિન્દુઓ ઉપર જુલમો ગુજારી રહ્યો હતો. ગુરુ પંજાબ આવ્યા, અને અનેક લોકોએ તેમને પોતાના રક્ષક થવા

વિનંતિ કરી. એ વખતે ગુરુપુત્ર ગોવિન્દસિંહે એમને કહ્યું: 'પિતાજી આ કલિયુગમાં આપનાથી ચડિયાતો બીજો કોઈ પવિત્ર અને પરોપકારી પુરુષ નથી. આપ ધર્મની રક્ષા કરો.' ગુરુજીની સૂચનાથી સર્વ બ્રાહ્મણ વગેરેએ ઔરંગઝેબને કહેવડાવ્યું: 'જો અમારા ગુરુ તેગ બહાદુર મુસલમાન થાય, તો અમે બધા એકસામટા ઇસ્લામી થઈશું.' ઔરંગઝેબે ગુરુને દિલ્હી બોલાવ્યા, અને કહ્યું: 'કંઈ કરામત તો બતાવો.' ગુરુ કહે: 'કરામત બતાવવી એ તો પરમેશ્વરે ઘડેલા કાયદામાં ખલેલ પહોંચાડવા સરખું છે, હું તો ખુદાનો એક નાચીજ બંદો છું.' 'તો પછી' બાદશાહે કહ્યું: 'તમે ઇસ્લામ સ્વીકારો.' 'એ નહિ જ બને,' ગુરુએ કહ્યું. એટલે ઔરંગઝેબે કહ્યું: 'તો, તમારું માથું ધડ ઉપર નહિ રહે.' 'ભલે નહિ રહે,' ગુરુએ અચળતાથી કહ્યું. 'મારા ઉપર તો સત્ય સનાતન ધર્મની છાપ છે. એ અમૃત મારા રોમેરોમમાં વ્યાપી રહ્યું છે. ધર્મ તો એક નૌકાસમાન છે. સમુદ્રમાં જઈને કોઈ વચ્ચે પોતાનું વહાણ છોડી શકે નહિ.' બીજી દલીલો થઈ અને બાદશાહે છેલ્લો હુકમ આપ્યો: 'આનું માથું કાપી નાખો.' બે માસ સુધી ગુરુને કારાવાસમા રાખવામાં આવ્યા; અને પછી જલ્લાદ આવ્યો. ગુરુએ આદ્યગુરુ નાનકદેવના 'જપજી'નો પાઠ કર્યો, આસન લગાવ્યું અને ચકચકતી તલવારે ગુરુનું સર ઉડાવી દીધું! માનવના પ્રાથમિક અધિકારની રક્ષા માટે ગુરુજીએ કાયાના કટકા થવા દીધા, છતાં એમને મોંએથી, આંખેથી કે હાથેથી વિરોધી પ્રત્યે શાપ કે રોષનો ઇશારો સરખો નીકળ્યો નહિ. તેમણે જ ગાયું છે: 'ભાઈ! તું વનવનમાં ભટકે છે? તું જેને શોધે છે, તે સર્વના હૃદયમાં રહ્યો છે, ઘટઘટમાં વ્યાપેલો છે. એ તો નિર્લેપ છે, છતાં તે સંગમાં સમાઈ રહ્યો છે. ફૂલના કોશમાં જેમ વાસ રહી છે, અને અરીસામાં જેમ છાયા છુપાઈ છે, તેમ એ હરિનો ઘટઘટમાં નિરંતર વાસ છે. ભાઈ! તું ઘટને શોધ—બહાર અને અંદર બસ એને જ જાણ. તું તારું આપઆપણું મિટાવશે નહિ, ત્યાં સુધી તારો ભ્રમ મીટશે નહિ.' 'ગુરુ ગ્રંથ સાહેબ'ના નવમા મહોલ્લામાં આ ગુરુની વાણી સંગ્રહવામાં આવી છે. સત્ત

૧૬૭૫ (સં. ૧૭૩૨ આસો)ના નવેમ્બર માસની અગિયારમી તારીખે ગુરુએ શહીદ થઈ ધર્મયજ્ઞને પ્રજ્વલિત રાખ્યો.

દશમ નાનક **ગુરુ ગોવિંદસિંહજીનો** જન્મ પટણામાં સંવત ૧૭૨૩ની જેઠ સુદિ સાતમે થયો હતો. એમના પિતા ગુરુ તેગબહાદુર શહીદ થયા, ત્યારે એમની ઉંમર માત્ર નવ વર્ષની હતી. ગુરુગોવિંદસિંહ ભારતીય ઇતિહાસનું એક અત્યંત પ્રભાવશાળી પાત્ર છે. એમનું જીવન રાષ્ટ્રોદ્ધારકનું હતું. અણનમ ટેક, નિષ્કલંક પવિત્રતા, સિંહ જેવી શૂરવીરતા અને પરમભક્ત જેવું સંતહૃદય એ આ મહાપુરુષની મંગલસિદ્ધિઓ હતી. ગુરુ ગોવિંદસિંહ શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર બંનેમાં પૂર્ણ પંડિત હતા. એમનો દરબાર કવિઓ તથા વિદ્વાનોથી ભરેલો રહેતો. પોતે પણ પ્રતિભાવાન કવિ હતા. ગુરુએ શીખોમાં વિદ્યાપ્રસાર કરાવવાનો પ્રબંધ કર્યો હતો. સાથે સાથે ગુરુજીએ સેનામાં પણ સુવ્યવસ્થા અને બહાદુરી આણી. સંવત ૧૭૫૬માં તેમણે 'ખાલસા' સ્થાપી શીખોની એક જાતિસંસ્થા બનાવી. તેમણે આ 'ખાલસા'નો આવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો હતો: 'તમારો જન્મ ગુરુઘેર થયો છે. તમારાં પૂર્વનાં જાતિવર્ણ લોપ પામ્યા છે. ચારે વર્ણ હવે એક ભાઈ થયા છો. તમારો ધર્મ ખાલસામાં છે. હવે સિંહનો ધર્મ અને સિંહનું નામ રાખો.' આ જ ગુરુએ શીખોને પાંચ કક્કા રાખવાનો આદેશ આપ્યો અને એમ જગતની શૂરવીર જાતિઓમાં શીખોને સ્થિર કર્યા. આ સંતવીરને ઔરંગઝેબ સાથે યુદ્ધો કરવાં પડ્યાં, અને એમાંના એક પ્રસંગે સરહિંદના નવાબે ગુરુજીના બે કુમળા પુત્રોને દીવાલમાં જીવતા ચણી દીધા! એ બહાદુર પુત્રોએ મુસલમાન થવાની ના પાડી એ જ એમનો ગુનો હતો! માત્ર ચાલીસ ચુનંદા શીખોને સાથે રાખીને ગુરુએ શાહી સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેમાં એમના બે મોટા પુત્રો વીરગતિને પામ્યા હતા. ત્યાગ, વીરતા અને ઝિન્દાદિલી તો ગુરુના રોમરોમમાં હતાં. શાહીફોજનો મુકાબલો કરતાં કરતાં ગુરુ મારવાડમાં ગયા. ત્યાં તેમણે અનેકને શાંતિ અને વીરતાના પાઠ આપ્યા. અહીંના એક ગામેથી તેમણે ઔરંગઝેબને 'જફરનામા' (વિજયપત્ર) લખ્યો, અને તે વાંચીને

ઔરંગઝેબને પસ્તાવો થયો. મોગલ ગાદીએ બહાદુરશાહ આવ્યો, તેણે ગુરુ સાથે મૈત્રી કરી. એટલે, ગુરુએ દક્ષિણ દેશની યાત્રા આરંભી. ગોદાવરી નદીને કાંઠે ગુરુએ 'અવિચલનગર' વસાવ્યું. ત્યાંથી તેમણે વીર બન્દાસાહેબને પોતાના આદર્શોનો પ્રચાર કરવા પંજાબ મોકલ્યા. સંવત ૧૭૬૫ માં એક પઠાણે સરહિન્દના નવાબની ભંભેરણીથી ગુરુ ઉપર પ્રાણઘાતક હુમલો કર્યો, પણ ગુરુ ગોવિન્દસિંહે તેને મારી હઠાવ્યો. આ ઝપાઝપીમાં ગુરુ અત્યંત ઘાયલ થયા હતા. તેવામાં બહાદુરશાહે એમને એક ધનુષ્ય ભેટ મોકલ્યું અને તે ખેંચવા જતાં ઘાના ટાંકા તૂટી ગયા. ગુરુએ વીરવસ્ત્રો પહેર્યાં, શસ્ત્રાસ્ત્રો ધારણ કર્યાં, અને શીખોને આદેશ આપ્યો: 'મારી પછી કોઈ શીખ ગુરુ થશે નહિ. ગુરુવાણી-ગ્રંથ સાહેબ જ આજથી ગુરુ રહેશે.' પછી, ગુરુ ગ્રંથ સાહેબ આગળ નાળિયેર અને પાંચ પૈસા મૂકીને ગુરુએ સર્વ શીખોને હુકમ આપ્યો: 'આ ગ્રંથસાહેબને જ હવે ગુરુ માનજો—એ જ ગુરુનો પ્રકટ દેહ છે. જેમનાં હૃદય શુદ્ધ છે, તેઓ આમાં સાક્ષાત્કાર મેળવશે.' એમ કહીને ગુરુએ દેહ છોડી. તે દિવસે સંવત ૧૭૬૫ ની કાર્તિક સુદ આઠમ હતી. એમની વાણી 'ગુરુગ્રંથ સાહેબ'માં દશમા મહેલ્લામાં છે.

શીખોએ આ ગ્રંથ સાહેબને એક નગરની કલ્પના આપી છે. તેમાં ગુરુ નાનકદેવની વાણી 'જપજી' આદિવાણી કહેવાય છે. એ દશ ગુરુઓની વાણીના એક એક મહેલ્લા છે. ગુરુઓ ઉપરાંત બીજા સંતોની વાણી પણ એમાં સંઘરવામાં આવી છે.

છેલ્લી અરધી સદીમાં મહા-
ગુજરાતે **મહર્ષિ દયાનંદ સર-
સ્વતી, મહાત્મા ગાંધીજી**
અને **ભિક્ષુ અખંડાનંદ**, એ
ત્રણ મહાપુરુષો આપ્યા છે.

એ ત્રણે મહાપુરુષોએ જન-
તાના હિતનો મહાન સિદ્ધાંત
વિચાર્યો, જાહેર કર્યો ને પોતાના
જ જીવન દ્વારા અનેક મુશ્કેલી-
ઓનો સામનો કરીને ક્રિયાના
પ્રદેશમાં એ સિદ્ધાંતને સફળ કર્યો.

સંત અને કર્મયોગી એવા
ભિક્ષુ અખંડાનંદે જનસે-
વાનો ઉચ્ચ પ્રકાર દેખાડ્યો છે.

તેમણે અજ્ઞાનરૂપી અંધાપો
દૂર કરવા માટે પુસ્તકોદ્વારા ઉત્તમ
વાચનરૂપી રસાયન લાખો ગુજ-
રાતીઓને પૂરું પાડ્યું છે.

૧૮૭૪ / ૧૯૪૨

તેમણે ઋષિમુનિઓની વાણી અને વિદ્વાન લેખકોના વિચારોનો પ્રચાર કરી જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેમણે સાહિત્યના મહાન ક્ષેત્રમાંથી ત્રણસો જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો ચૂંટીને, સર્વ રીતે શુદ્ધ કરી સરળ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરોમાં છપાવ્યાં અ તેની લાખો પ્રતો ગરીબમાં ગરીબ માણસને પોસાય એવી સસ્તી કિંમ ગુજરાતના ઘરેઘરમાં પહોંચાડી છે.

આ અગ્રગણ્ય સંતપુરુષે '**कथयन्तो मां नित्यं**' એ ગીતાસૂ પ્રમાણે, છેક છેવટની ઘડી સુધી ગુજરાતના જીવનમાં અનેક શુ સંસ્કારો રેડ્યા છે.

તે શ્રેષ્ઠ કાર્ય તેમની પાછળ ચાલુ રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ તેમણે કરી છે

જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી ઊંચું દાન છે અને એ પ્રદેશમાં પહેલ પંક્તિએ બેસનાર દાતા **ભિક્ષુ અખંડાનંદ**નું સ્થાન ગુજરાતના ગૌરવમાં-હિન્દના રાષ્ટ્રજીવનમાં અપ્રતિમ રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨